

שליח לעצמו

קווים לדמותו של ר' אברהם חמוי
(1838-1886)

מוקדש לזכרו המבורך של פרופ' יום טוב עסיס ז"ל

מחקריי בתולדותיו של ר' אברהם פאלאג'י (1808-1899), רבה של קהילת אַזמיר, זימנו לי בעקיפין היכרות עם דמותו המרתקת של ר' אברהם חמוי. ככל שהתעמקתי בשורשי העימות שנתגלע בין השניים, ושאעסוק בו בהמשך, נצטיירה לי דמותו רבת האנפין של הרב חמוי, והתחזקה דעתי שסיפור תולדותיו עשוי לחשוף פנים חדשות בעולמם של תלמידי חכמים מן המזרח בני המאה התשע עשרה. קורותיו של הרב חמוי – שהתפרסם בזכות ספריו שראו אור בדפוס – עדיין לוטים בערפל, וידיעותינו עליו מועטות. דמותו מעוררת התפעלות מכמה וכמה סיבות, בהן אופיים החדשני של ספריו והיקף יצירתו חרף נדודיו הרבים, סגנון כתיבתו המליצי ועמידתו התקיפה להגנת עמדותיו. במאמר זה אשרטט את תולדותיו של ר' אברהם חמוי, אעמוד על מאפייניה העיקריים של יצירתו הספרותית, אתאר את פעילותו הענפה כמרפא עממי, ואלבן סוגיות אחדות בתחום קשריו החברתיים המורכבים.

* שלמי תודה לידידי ר' יעקב זמיר מהמכון למורשת יהדות בבל, שאיתר כתבות על אודות ר' אברהם חמוי בעיתון 'פרח', שראה אור בכלכותה, ותרגמן עבורי מערבית-יהודית. מורי פרופ' שמואל רפאל קרא גרסה קודמת של המאמר, ואני מודה לו על הערותיו המועילות. מאמר זה יסודו בשתי הרצאות שנתתי במכון בן-צבי, הראשונה בשנת 2004, בכנס 'חלב - העיר והקהילה', והשנייה בכנס The Jews of Sefarad Between Edom and Kedar, שנערך בשנת 2012 לכבודו של פרופ' יום טוב עסיס ז"ל.

ר' אברהם חמוי (להלן: רא"ח)¹ אמנם נולד בעיר חלב (ארם צובה), אך עיקר פעילותו הייתה בארצות אחרות, שכן בהיותו כבן עשרים וחמש שנה הוא עזב את עיר מולדתו ולא שב אליה. עם זאת הזדהותו עם חלב מוחלטת ומודגשת פעמים רבות בכתביו; הוא העלה בהם עניינים הקשורים לקהילה זו והרבה לצטט ממנהגיה במגוון תחומים, כמו מנהגי התפילות וסדריהן,² ענייני ניגונים ופיוטים מיוחדים לקהילה,³ מנהגי חגים ומועדים⁴ ומנהגי קבורה.⁵ בכתביו הובאו מעשיות על אודות אחדים מחכמי חלב,⁶ ותוארו אתרים בעיר ובסביבותיה,⁷ וניכרות בתיאורים אלה בקיאותו הגאוגרפית הרבה של המחבר באזור והעובדה שהכיר היטב את האתרים.⁸ נראה אפוא שלמרות ריחוקו הפיזי מחלב בבגרותו, הוא ראה והגדיר את עצמו באופן שאינו משתמע לשתי פנים כבן קהילה זו.⁹ דמותו של רא"ח מתאפיינת ברכגוניות. מעיון בכתביו ובמקורות אחרים,

1 לשם משפחה זה יש כמה צורות, בהן Hamawi, Hamuy, Hamoy ועוד. בשער ספרו 'גבר ישראל' נכתב: Abraham Hamuy (תורה לד"ר אבריאל בר-לבב שהסב את תשומת לבי לכך). אולם ר' אברהם עצמו חרז את שם משפחתו עם המילים 'לרחמי שמיא מן קודמו' (אביעה חידות, הקדמת המחבר), ובמקום אחר עם המילים 'דקריבין רחמו' (ראו להלן, עמ' 25). לכן נראה שיש לנקד את שם משפחתו בחולם. כינוי נלווה לשם משפחתו, כנהוג בכמה מן המשפחות בחלב, היה כבאז. ראו: עדס, תולדות, עמ' 6.

2 על מנהגי תפילה בימי החול ראו: בית אל, דף קכג ע"א; קלב ע"ב. על מנהגי תפילה בימים הנוראים ראו: בית דין, דף ז ע"א, אות כג; קיח ע"ב; קכב ע"א; וראו גם: בית הבחירה, דף א ע"א, אות ג. ראו בין היתר: בית דין, דף ע ע"א, אות א; עט ע"ב – פ ע"א, אות ה; קיח ע"ב, אות ד; בית הכפורת, דף קנג ע"א; קנו ע"א, ריט ע"ב; בית שמחה, עמ' קיא, אות ה. לפיוט שחיבר בחלב ראו: בית הבחירה, הקדמה.

4 על מנהגי חג הפסח וליל הסדר ראו: בית הבחירה, דף קט ע"ב, אות ט; רסט ע"א. על מנהגי ימי הסליחות ראו: זמן בית דין, דף ט ע"א, אות ז; לו ע"א, אות ד. על מנהגי חול המועד סוכות ראו: בית שמחה, עמ' קיא.

5 דבק מא"ח, דף נו ע"ב; גז ע"ב.

6 בית אל, דף צב ע"א; לדרש אלהים, דף נה ע"א.

7 ראו במיוחד: דבק מא"ח, דף יט ע"א – כא ע"א; זכר עשה, דף לד ע"ב – לט ע"א.

8 לזיכרונותיו מזמן היותו בחלב ראו בין היתר: דבק מא"ח, דף ב ע"ב. אך מנהגי קהילת בדמשק היו נהירים לו. ראו: זמן בית דין, דף ב ע"ב, אות יג.

9 אי לכך מתמיהה השמטת שמו של רא"ח מן הספר 'לקדושים אשר באר"ץ', הכולל ביוגרפיות של חכמי קהילת חלב. כמו כן

ברפוס ובכתב־יד, עולה שבתחומים אחדים הוא חי במציאות כמעט פרדוקסלית. השקפותיו הדתיות נעו בין שמרנות וקנאות דתית לפתיחות וסובלנות; קשריו החברתיים ויחס החברה אליו נעו מאהדה והערצה ועד איבה ועוינות; ונדודיו המסחררים בארצות שונות והימנעותו מלהשתקע במקום אחד עומדים בסתירה למאמציו הכבירים להדפיס ולפרסם את כתביו. להלן אתמקד בכמה מן הנושאים הללו, בניסיון לתאר את דמותו של חכם זה, אשר חיבוריו התפרסמו במידה ניכרת, אך קורות ימיו עדיין לא הועלו על הכתב, ואפילו מידע ביוגרפי בסיסי ביותר עליו, כגון מתי נולד ומתי והיכן נפטר, טרם נתברר.

עד כה נכתבו ערכים אחדים על אודות רא"ח, אולם כולם לוקים בחסר. לדוגמה במהדורה השנייה של הספר 'לקדושים אשר באר"ץ' אמנם יש ערך על אודותיו, אך מלבד ציון היותו 'מרכניה הגדולים של ארם צובה במאה הקודמת [התשע עשרה]', אין בערך זה פרטים ביוגרפיים.¹⁰ משה דוד גאון בחיבורו רחב ההיקף על אודות חכמי המזרח הזכיר את רא"ח בשני ערכים נפרדים, כאילו מדובר בשני אישים שונים, ואין אתה למד מהם אלא מידע כללי בלבד.¹¹ ירון הראל רשם בחיבורו על ספריהם של חכמי חלב פרטים כלליים על רא"ח וערך רשימה של יצירותיו.¹² הערך על רא"ח בספרו של דוד סתהון על חכמי חלב מבוסס על חיבורו של הרב דוד ציון לאניאדו 'לקדושים אשר באר"ץ' בתוספת פרטים שנלקטו מספריו של רא"ח ומן המעט שנכתב בשנים האחרונות.¹³ חלק מספריו של רא"ח יצאו לאור מחדש בשנים האחרונות, בתוספת רשימות ביוגרפיות מצומצמות על אודות מחברם.¹⁴ אך כאמור טרם נכתב תיאור מפורט וממצה של דמות מרתקת זו.¹⁵

אף אחד מספריו הרבים לא נזכר ברשימת הספרים של חכמי חלב. ראו: לניאדו, לקדושים א, עמ' קלז-קמח.

¹⁰ לניאדו, לקדושים ב, עמ' מז, אות קסז.
¹¹ גאון, עמ' 258 ('אברהם שלום חי חמוי, מחכמי ותושבי מרשיליה [כך!]', 723 ('אברהם ב"ר רפאל חמוי. מחור"ר [מחכמי ורבני] אר"ץ').

¹² הראל, ספרי אר"ץ, עמ' 125-138, 402. במחקר אחר תיאר הראל את תוכן ספריו של רא"ח ביתר הרחבה. ראו: הראל, יצירה, עמ' 85-86. ר' אברהם עדס פרסם מקבץ ידיעות על אודות רא"ח, חלקם מתוך דברים שמסרתי לו בעל פה. ראו: עדס, תולדות; עדס, חמוי.

¹³ סוטון, עמ' 194-196.

¹⁴ ראו לדוגמה: כהן; מזרחי.

¹⁵ טרם ראיתי את עבודת הדוקטור של נסים חמוי על עיסוקו של רא"ח במאגיה, ובה פרק ביוגרפי על אודותיו. ראו: חמוי, חלק מממצאיו התפרסמו אצל עדס, חמוי.

תולדות ר' אברהם חמוי

רא"ח נולד בחלב¹⁶ בט' בכסלו תקצ"ט (26 בנובמבר 1838)¹⁷ למשפחה שהשתייכה למעמד החכמים.¹⁸ אביו, ר' רפאל חמוי, היה תלמיד חכם ומקובל.¹⁹ אמו, רחל, הייתה בתו של מהר"י ששון²⁰ ומצד אמה נכדתו של הרב חאלפון כאספי, אביהם של הרבנים שלום ועזרא כאסכי, שלושתם מחשובי הרבנים בעיר.²¹ את חינוכו קיבל בישיבות בעיר, ומלבד אביו קיבל תורה גם מר' רחמים ענתיבי – שכינה 'מורי ורבי' – ומדודו ר' שלום כאסכי הנזכר.²² לרא"ח היו לפחות שלוש אחיות: מזל נפטרה בגיל שבע עשרה, בטרם נישאה;²³ אסתר

¹⁶ 'ארץ זבת חלב וזבית' (אביעה חידות, דף לד ע"ב).

¹⁷ גבר ישראל, עמ' 354.

¹⁸ בפרסום 'לוחות העדות' כתב רא"ח שאביו היה 'נין ונכד להגאון בעהמ"ח [בעל המחבר] מתנת יד', אך לא ברור אם הכוונה לר' דניאל בן משה דוד טירני שפרסם ספר בשם זה בפירנצה בשנת 1794. מעט מן הידוע עליו מצאנו בדברי הבן עצמו, שהעיד: 'ונוהירא כד הוינא טליא [וזכורני כאשר הייתי צעיר] שמעתי מפי קדוש הרב המוכתר בחסידות מרן אבא זצוק"ל זייע"א [זכר צדיק וקדוש לברכה וזכותו יגן עלינו אמן], כי יש שער בשמים ששמו נא והתפלה הנכנסת לשם אינה חוזרת ריקם וזהו סוד שאמר מרע"ה [משה רבנו עליו השלום] אנא אל נא רפא נא לה' (בית אל, דף סב ע"ב, אות טו). במקום אחר כתב על אביו: 'עט"ר [עטרת ראשי]... דגול מרבבה, חין ערכו מי ימלל, ענותן כהלל, הוא הקדוש אבי אבי הודי והדרי הרב מוכתר בחסידות' (בית הבחירה, הקדמת המחבר; וראו עליו גם: ימלט נפשו, דף פו ע"ב; האח נפשו, הקדמת המחבר). התואר 'מוכתר בחסידות' מלמד שהיה מקובל, שכן בפזורה הספרדית והמזרחית במאות השנים האחרונות נהגו לכנות רב שהרבה לעסוק בקבלה בכינוי חסיד. ראו: הכהן, תארים, עמ' 524.

²⁰ לוחות העדות, 'קיצור שלשלת יוחסין'. לא ברור מה היה שמו הפרטי, שכן היו בחלב כמה תלמידי חכמים ממשפחת ששון ששםם מתחיל באות יו"ד. ראו: עדס, תולדות, עמ' 6.

²¹ בית אל, דף צב ע"א. בשנת תרל"ט (1879) היא עוד הייתה בחיים. ראו: לדרש אלהים, דף נו ע"א.

²² לדברי ההספד שנשא על רבותיו בהיותו בליוורנו ראו: דבק מא"ח, דף מז ע"א – מח ע"א. נראה שלמד מר"ש כאסכי עוד בהיותו בחלב, ואילו מר"ר ענתיבי למד גם לאחר מכן בארץ-ישראל.

²³ 'אמר הא"ח [הצעיר אברהם חמוי]... בלב חמרמר... כי שדי לי המר, בפטירת אחותי... הבת הבתולה כלה כלולה, הכל תלוי במזל [רמז לשמה] תנצב"ה בת טו"ב [17] שנה, ביום הששי

הייתה אשת אהרן ג'מאל, ושרה בוליסה הייתה אשת עזרא אנקונה.²⁴ בו' בניסן תרכ"ד (12 באפריל 1864), נשא רא"ח לאישה את בנות, בתו של שלום שמעא.²⁵ כשנה לאחר מכן, בעקבות אבדן אשתו ובתו (או בנו) ביום אחד,²⁶ הוא החליט לגלות ולנדוד כדי 'לכפר על עוונותיו' ועם זאת להעלות על הכתב את חידושי תורתו.²⁷ הוא עזב את חלב ויצא למסע נדודים בערים רבות בארצות שונות, מאיטליה, צרפת ומרוקו במערב ועד עיראק והודו במזרח. סמוך לשנת תרכ"ה (1865)²⁸ עלה רא"ח לירושלים, ולמד שם תורה מפי ר' רחמים ענתיבי, כנראה בישיבת המקובלים 'בית אל', שבה פעל רבו.²⁹ מירושלים

אחר חצות, קמה וראתה השמש, ואמרה לאמה, אמי אמי בא הזמן, והפכה פניה אל הקיר והתפללה, ויצאתה [כך!] נפשה בטהרה' (נפלאים מעשיך, דף מד ע"א, אות יא; ראו גם: האח נפשנו, הקדמת המחבר).

²⁴ לדרש אלהים, דף נו ע"א.

²⁵ עדס, תולדות, עמ' 4. לדברי תורה ששמע רא"ח מחמיו ראו: אביעה חידות, דף מז ע"א.

²⁶ ייתכן שהאסון נגרם כתוצאה מהסתבכות בעת הלידה. מכתביו לא ברור אם נפטרו עם אשתו גם בת, בן או שני בנים. במקום אחד כתב: 'ודבקו צערי'ם זה בזה... ותמת אשתי אשת נעורים... מרת בנות... כאמה בתה ביום אחד ללכת אתה' (האח נפשנו, הקדמת המחבר). במקור אחר כתב: 'כמים המרים המאירים ביום שנפקדו אשתי ובני' (דבק מא"ח, הקדמת המחבר); וכן: 'כי לוקח ממני האם מעל הבנים עוללים ויונקים אשר עול' לי לעצם מעצמי ובשר מבשרי רבות בנות' (רמז לשם אשתו) ודבקו צערי'ם זה בזה על שניהם יום אחד ועיני ראות וכלות' (האח נפשנו, דף כז ע"ב). ואולי מכאן יש להבין שעם אשתו מתו לפחות שני בנים ('האם מעל הבנים'), או שמה נקט המחבר את לשון הפסוק 'לא תקח האם על הבנים' (דברים כב, ו) כמליצה בלבד.

²⁷ 'והן כל אלה ראתה עיני, לא נותרה בי נשמה ותרגז בטני, ואמרתי אני בלבי, אין זה כי אם עוונותי הטן אלה וה' ענה בי, והייתי משתומם... לא אדע מה אענה ומה אומר... ומן השמים העירוני וכגבור קמתי, חשתי ולא התמהמתי, לכתוב על הספר מה שתעלה במצודתי, הן תיהיו ארכא [תהיה רמואה] למחלתי... זאת נחמתי בעניי... ויסע אברהם... מעיר לעיר ומפלך לפלך' (האח נפשנו, דף כז ע"ב; וראו גם: שם, דף כה ע"א).

²⁸ 'זה לי עשר שנים בגולה גולה ומטולטל' (דבק מא"ח, הקדמת המחבר). יש להניח שהדברים נכתבו בשנת תרל"ד (1874), סמוך להדפסת הספר.

²⁹ 'עלי להביא האי גברא רבה כתר לי, מורי ורבי, ליש ולביא... דיתב בבית אל... מיקירי ירושלים... כמהר"ר רחמים ענתיבי' (האח נפשנו, הקדמת המחבר; ראו גם: שם, דף כז ע"ב). על

עבר לתורכיה, וכעבור שנתיים שהה פרק זמן בכפר בורנובה הסמוך לאזמיר³⁰ ופגש שם את ר' חיים פאלאג'י.³¹ בשנת תר"ל (1870) הרפס באזמיר את ספרו הראשון, 'האח נפשנו', וישב בה עד שנת תרל"ג (1873); בשנים אלה ביקר גם בארצות שונות, בהן אוסטריה, בולגריה, מקדוניה ורומניה. בשנת תרל"ג עבר לאיטליה וישב בה כחמש שנים, בעיקר בליוורנו – שם עשה שלוש שנים בישיבה הכללית³² וקיבל הסמכה לשחיטה³³ – והרבה לנדוד ולבקר בערים אחרות, אם באיטליה אם בצרפת. ייתכן שבתקופה זו שוב ביקר באזמיר.³⁴ בשנת תרל"ו (1876) היה בסלוניקי. בשנת תרל"ח (1878) היה בגיברלטר, בלוב וככל הנראה גם בלבנון.³⁵ בשנים תרל"ט-תרמ"א (1879-1881) הוא פקד

אודות מנהגים שראה בהיותו בירושלים ראו: בית שמחה, עמ' קיא, אות ה.

³⁰ אמנם בספרו 'בית הכפורת' (דף מג ע"ב) נאמר שיצא את ירושלים בשנת תרכ"ח (1868), אולם בשנת תרכ"ז (1867) הוא כבר נמצא באזמיר, והוזכר על ידי ר' חיים פאלאג'י כ'עובר ארח' (האח נפשנו, הסכמת ר' חיים פאלאג'י). בתשובה שכתב ר' חיים בנימין פונטרימולי על שאלה ששאלו רא"ח בהיותו באזמיר, הוזכר הספר 'זכרנו לחיים', מאת ר' רפאל חיים בנימין פרץ, חלק א, 'הנ"מ [הנדפס מחדש] ממש', והספר נדפס בשנת תרכ"ז. ואולי חזר לירושלים ושוב יצא הימנה בשנת תרכ"ח. במקום אחר כתב: 'בצאתי מקדש לחול' [מארץ-ישראל לחוצה לארץ] בשנת תרכ"ח' (לוחות העדות, 'התורה'). געגועיו לציון ליווהו עד סוף ימיו, ולעתים מזמנות הביע את תקוותו לחזור לעיר הקודש. ראו למשל: דבק מא"ח, דף ז ע"ב, אות לח; אביעה חידות, הקדמת המחבר.

³¹ 'אמר הא"ח [הצעיר אברהם חמוי] ויהי בהיותי בגולה זה כמה שנים והקרה ה' אותי מקרה טהור בס' [פר] כתיבת יד ישן נושן והוא ספר נפלא וסוד ה' מלא ובהיותי משרת בקדש להגאון מופת הדור מרן החבי"ף [ר' חיים בן יעקב פאלאג'י] ז"ל בכפר בורון אבא'ד [בורנובה] וסמן ידו עלי בראותו יקר הספר ופקד עלי על כמה דברים שלא להדפיסם לפי שעומדים ברומו של עולם והם סודות נפלאים מקבלה מעשית פן יבואו בני אדם שאינם מהוגנים וישתמשו בהם' (האח נפשנו, דף לג ע"ב). ר' חיים פאלאג'י נפטר בחודש שבט תרכ"ח. לוחות העדות, 'התורה'.³²

³³ זכר עשה, בסוף הספר, בתיאור ספרו 'זבחת ואכלת'. וראו להלן, הערה 96.

³⁴ ספרו 'זכר עשה' נדפס באזמיר בשנת 1877, אף שבאותה שנה ככל הנראה כבר לא ישב באזמיר. ייתכן שבין שנת 1873 לשנת 1877 ביקר שוב בעיר, וראו על כך להלן.

³⁵ 'אברהם חמוי' הוא אחד החתומים על מכתב תלונה נגד פקיד

ארצות אחדות בצפון אפריקה, בהן אלג'יריה ותוניסיה, תקופה ארוכה יחסית עשה במרוקו, אחר כך חזר לגיברלטר,³⁶ ומשם המשיך לתימן. בחודש אלול תרמ"א הגיע להודו וישב בה בשנים תרמ"ב-תרמ"ד (1882-1884), ובמהלכן גם סבב בערי פרס. בחודש כסלו תרמ"ה (1884) הגיע לבגדאד. מסעו האחרון היה לפרס, ושם נפטר סמוך לחודש סיוון תרמ"ו (יוני 1886), בעיר הנמל בושהר.³⁷ בודד ועירי היה במותו, וטרם מלאו לו ארבעים ושמונה שנים.³⁸

כדי להמחיש את היקף מסעותיו של רא"ח אפרט את שמות הערים שבהן ביקר או התגורר: באוסטריה: וינה;³⁹ באיטליה: ג'נובה, ליורנו, נפולי, פיזה ופירנצה;⁴⁰ באלג'יריה: אֶוֶן, אלג'יר ותלמסאן;⁴¹ בארץ-ישראל: ירושלים;⁴² בבלגריה: וידין;⁴³ בגיברלטר;⁴⁴ בהודו: בומביי (כיום מומביי), כלכותה (כיום

הקהילה בטריפולי אלשאם, לבנון, מיום י"ז בחשוון תרל"ח (1877). המכתב נשלח מידי אנשי הקהילה אל ר' משה הלוי באסתאנבול ולא ברור אם מדובר ברא"ח דנן. ראו: אמתע"י, HM2/8636.

³⁶ בית הכפורת, דף לט ע"א.

³⁷ פרח ט, 6 (י"ג בתמוז תרמ"ו), עמ' 37.

³⁸ נראה שבשנה האחרונה לחייו הידרדר מצב בריאותו. במודעה שפרסם בעיתון 'פרח', אגב הפרסום על הופעת ספרו 'מלט נפשו', ציין שמצב בריאותו לא יציב, ושהוא סובל מירידה בלחץ הדם. ראו: פרח ו, 50 (י"ג בסיוון תרמ"ד), עמ' 307. הקדמתו לספרו 'זמן בית דין', משנת תרמ"ה (1885), מסתיימת במילים: 'כ"ד [כה דברי] העבד הנרצע לעבודתו יתברך שמו, הוא ברחמי יחלימיני ויאזרני חיל', ומשתמע מכאן שהיה חולה. תיאור נסיבות פטירתו במודעה שהתפרסמה בעיתון פרח (לעיל, הערה 37; על פי מצליח, עמ' 518). שנים רבות תהיתי על גורלו של רא"ח, ששמו נעלם מן המקורות מאז שנת תרמ"ה (1885), שבה שלח מאמר לעיתון 'הצפירה', ועד שנת תרנ"ב (1892), שבה כבר הוזכר בברכת המתים. בשנת 2004 הפנה אותי ידידי מר אברהם הטל ז"ל לספרו של מצליח, והופתעתי למצוא בו את ההפניה לנקרולוג של רא"ח בעיתון 'פרח'.

³⁹ דבק מא"ח, דף קכד ע"ב.

⁴⁰ ג'נובה: לדרש אלהים, דף טז ע"א; ליורנו: דבק מא"ח, הסכמת רבני ודייני ליורנו; נפולי: לדרש אלהים, דף טז ע"א; פיזה: שם, דף נד ע"ב; פירנצה: אביעה חידות, דף כ ע"ב; זכר עשה, דף א ע"ב. און: בית אל, הקדמתו השנייה של המחבר ('תבענה שפתי תהלה'); אלג'יר: לדרש אלהים, הקדמת המחבר; נפלאים מעשיך, הקדמה, דף י ע"א; תלמסאן: אביעה חידות, דף טז ע"א.

⁴² ראו למשל: בית שמחה, עמ' קיא, אות ה.

⁴³ בית דין, דף א ע"ב.

⁴⁴ ימלט נפשו, דף מח ע"ב; נב ע"ב; לדרש אלהים, הקדמת

קולקטה), מִדְרָאס (כיום צ'נאי), פונה, קוג'ין (קוצ'ין), קָסֶר דְּווי וקראצ'י;⁴⁵
 ביוון: וולוס, לרסו (לריסה) וסלוניקי;⁴⁶ בלוב: טריפולי;⁴⁷ במקדוניה: סְקוֹפִיָה;⁴⁸
 במרוקו: אַזְמוֹר, אַצְוִירָה (מוג'דור), בְּנֵי מִלְאֵל, אלג'ידה, וְזָאן, מְרַאכֶשׁ, פָּאס,
 אלקסר אלכביר, קזבלנקה ורבאט;⁴⁹ בסוריה: חלב;⁵⁰ בעיראק: בגדאד;⁵¹ בפרס:
 בושהר והמדאן;⁵² בצרפת: מרסיי;⁵³ ברומניה: בוקרשט;⁵⁴ בתוניסיה: תוניס;⁵⁵
 בתורכיה: אדירנה, אורלה, אזמיר ואסתאנבול;⁵⁶ בתימן: עדן וצנעא.⁵⁷

המחבר; נפלאים מעשיך, הקדמה, דף ט ע"א; בית הכפורת,
 דף לט ע"א.

45 בומביי: הצפירה, י"ג בניסן תרמ"ה, עמ' 97; ימלט נפשו,
 הקדמה; כלכותה: שם; מדראס: הצפירה (שם); פונה: בית
 דין, דף לט ע"ב; קנג ע"א; ימלט נפשו, הקדמה; קוג'ין: בית
 הכפורת, דף קפה ע"ב – קפו ע"א; קסר דווי: אביעה חידות,
 דף לג ע"א; קראצ'י: הצפירה (שם).

46 וולוס: דבק מא"ח, דף קכד ע"ב; לרסו: זכר עשה, דף כ ע"א;
 סלוניקי: בית אל, דף ב ע"א, הסכמת ר' אברהם גאטיניו, רבה
 של סלוניקי.

47 בית אל, הסכמת הרב אליהו חזן.

48 האח נפשו, דף כב ע"ב.

49 אזמור: נפלאים מעשיך, הקדמה, דף י ע"א; אצוירה: אביעה
 חידות, דף כט ע"ב; בְּנֵי מִלְאֵל: שם, דף לז ע"ב; אלג'ידה:
 נפלאים מעשיך, הקדמה, דף י ע"א; וְזָאן: אביעה חידות, דף כא
 ע"א; פד ע"א; מראכש: שם, הסכמות, דף ג ע"ב – ד ע"א; פאס:
 שם, הסכמת הרב רפאל משה אלבז; לדרש אלהים, דף נו ע"ב;
 נפלאים מעשיך, הקדמה, דף ט ע"א; אלקסר אלכביר: אביעה
 חידות, דף פב ע"א; פד ע"א; קזבלנקה: לדרש אלהים, הקדמת
 המחבר; רבאט: אביעה חידות, הסכמת ר' יוסף בירדוגו.

50 ראו לעיל, עמ' 9.

51 ראו למשל: עלי פרח ז', 34 (כ"א בשבט תרמ"ה), עמ' 233;
 הצפירה (לעיל, הערה 45).

52 בושהר (ביקור בחודש אלול תרמ"ד): הצפירה (שם); המדאן:
 שם.

53 לדרש אלהים, דף טז ע"א.

54 האח נפשו, דף כב ע"א.

55 בית דין, דף קכו ע"א; נפלאים מעשיך, דף ס ע"א.

56 אדירנה: דבק מא"ח, דף יח ע"ב, אות מה; אורלה: אביעה
 חידות, דף לד ע"א; אזמיר: אביעה חידות, דף פו ע"א; האח
 נפשו, הסכמת ר' חיים פאלאג'י; דף כה ע"ב; אסתאנבול: בית
 דין, דף קנד ע"א; דבק מא"ח, הקדמה; דף קכא ע"ב; וראו
 להלן, הערה 257.

57 עדן: ימלט נפשו, דף כד ע"ב; צנעא: בית דין, דף קכו ע"א.

מפעלו הספרותי

כתיבת הספרים והוצאתם לאור היו משאת נפשו של רא"ח, וביטויים לשאיפתו זאת חזרו ונשנו פעמים רבות בכתביו. הדפסת חיבוריו נבעה גם מסיבה רוחנית, שכן רא"ח ראה במפעל זה מעין שליחות ותיקון למצבו כאלמן וערירי. באחד מכתביו עמד על החשיבות של הזיווג בדת היהודית ושל הולדת ילדים כאמצעי לתיקון העולם, ואגב כך נימק את עיסוקו הנמרץ בחיבור ספרים כתמורה ותיקון למצבו כאלמן וערירי.⁵⁸ דומני שמסיבה זו הוא גם חזר והזכיר בכל הזדמנות אפשרית את שמות ספריו הרבים וערך מחדש שוב ושוב את רשימת חיבוריו.⁵⁹

מתוך חמישים ושישה החיבורים שכתב, רק חמישה עשר ראו אור בדפוס.⁶⁰ את ספריו הנדפסים, פרט לאחד,⁶¹ ניתן לחלק לשתי קבוצות מוגדרות היטב.

⁵⁸ 'תיקון: הן אמת תיקון המובחר הוא לאדם לישא אשה ולעסוק בפו"ר [בפרייה ורבייה] ולהוליד בנים לתקון העולם כי "לא תוהו בראה לשבת יצרה"... והנה ידוע לכל כי אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא כי בעון יסור יסירני יה בפטירת נבט [כך!] ביתי ובתה ב' נפשות ביום אחד... וזה כמה שנים שאני בגולה ולא אסתייעא מילתא [הסתייע הדבר] לבנות לי בית ולהבנות [רמז לשם אשתו] וכל זה הוא מרוב עונותי הָטו אלה כי על כן אמרתי לתקן עצמי בכ"ב אותיות התורה שפגמתי בהם ואעשה מהם תולדות חידושי תורה ולהטביעם ולחקקם על ספר אולי בזה יתוקן נפשי רוחי ונשמתי בעלמא דקשוט [בעולם האמת] (זכר עשה, דף עב ע"ב – עג ע"א).

⁵⁹ בין היתר הוא ערך רשימות של ספריו במקורות אלה (בסדר כרונולוגי): דבק מא"ח, הקדמה; זכר עשה, דף עב ע"ב – עד ע"ב; בית אל, הקדמת המחבר; דף קסח ע"א; לוחות העדות, 'ספרים עומדים ממעל'; אביעה חידות, הקדמת המחבר ('מודעא רבא לאורייתא'); גבר ישראל, עמ' 151, 228–229; ימלט נפשו, בסוף הספר; בית שמחה, הקדמה; הצפירה (לעיל, הערה 45). רא"ח עצמו הפנה בספרו 'גבר ישראל' (עמ' 155) לרשימות ספריו בחיבוריו האחרים.

⁶⁰ לדבריו חלק גדול ממה שכתב עד שנת תרל"ו (1876) אבד בטביעת ספינה שהפליג בה באחד ממסעותיו: 'הון בעון רובי תורתי בהיותי בספינה באיי כניא ונשברה הספינה ועמד עלינו נחשול של ים ובאו מים עד נפש ארים קולי ואצווח ככוכיא, כי יד ה' הויה, על רוב תורתי דאבדא במיאי [שאבד במים], בספינה ההולכת מאיי כניא לבן גאזא [כך! והכוונה לבנג'אז] (אביעה חידות, דף כז ע"ב).

⁶¹ ספר 'גבר ישראל'. ראו על אודותיו בסמוך.

הקבוצה האחת כוללת מחזורי תפילה למועדי ישראל, בתוספת ליקוטי דינים ומנהגים השייכים לכל חג ומועד, פרי עטו של רא"ח: (1) בית הבחירה, לחג הפסח, ליוורנו תרל"ה; (2) בית ה', לחג השבועות, ליוורנו תרל"ה; (3) בית אל, לחודש אלול, ליוורנו תרל"ח; (4) בית דין, לראש השנה, ליוורנו תרל"ט-תרמ"ה;⁶² (5) בית הכפורת, ליום כיפור, ליוורנו תרל"ט-תרמ"ה; (6) זמן בית דין, לימים הנוראים, ליוורנו תרנ"ט; (7) בית שמחה, לחג הסוכות, ירושלים תשכ"א.⁶³ כותרי הספרים שבקבוצה זו העניקו למחבר את הכינוי העממי בעל הבתים.

הקבוצה האחרת, שונה ומיוחדת במינה, כוללת שבעה ספרים על עניינים מיסטיים ואזוטריים כגון מאגיה, סגולות, קמעות, לחשים, גורלות, קבלה מעשית, רפואות עממיות ותכונה:⁶⁴ (8) האח נפשנו, אזמיר תר"ל; (9) דבק מא"ח, ליוורנו תרל"ה; (10) זכר עשה, אזמיר תרל"ז; (11) לדרש אלהים, ליוורנו תרל"ט; (12) אביעה חידות, ליוורנו תרל"ט; (13) נפלאים מעשיך, ליוורנו תרמ"א; (14) ימלט נפשו, כלכתה תרמ"ד.⁶⁵

מלבד אלה פרסם רא"ח בשנת תרמ"ב (1882) את ספרו *Gabar Israel*, בספרדית. בשנת תרל"ט (1879) פרסם בליוורנו דף בודד שכותרתו לוחות העדות, בעניין העלילה שהעלילו עליו באלג'יריה. הדף כולל את ייחוסו המשפחתי המפואר, את רשימת עשרות החיבורים שכתב, דברי שבח עליו מאת

⁶² התחלת ההדפסה הייתה בשנת 1879, אך היא ארכה כשש שנים (ראו על כך להלן, ליד הערה 72). פרט השנה בדף השער הוא 'ה' אורי וישעי'. בביבליוגרפיות שונות נרשמה שנת הדפסתו תרי"ג (1853), אך הדבר בלתי אפשרי, שהרי המחבר נולד בשנת תקצ"ט (1838). הטעות נובעת מכך שבביבליוגרפיות הללו התייחסו רק למילים 'אורי וישעי' שבפרט השנה, אך יש להביא בחשבון גם את שם ה' במילואו (26). כך מוכח גם מן ההקדמות שבספר.

⁶³ הספר שנמצא בכתב ידו של המחבר אצל ר' עזרא פרחיה הכהן נמסר לידי אמיל שאול חמוי להוציאו לאור. ראו: בית שמחה, הקדמת ר' יעקב משה טולידאנו.

⁶⁴ זכר העיד רא"ח עצמו: 'ובעוניי הכינותי עשר ספרים כולם בסגנון אחד סגולות נוראות עם גורלות, וכבר עלו ובאו שבעה מהם בקרב ישראל' (ימלט נפשו, דף צט ע"ב).

⁶⁵ הררי, בסקירתו המקיפה על תולדות המאגיה היהודית וחקרה, הצביע על מפעלו המיוחד של רא"ח כמאסף הסגולות, אך ציין רק ארבעה ('אביעה חידות', 'דבק מא"ח', 'האח נפשנו' ו'נפלאים מעשיך') משבעה ספרים אלה, ולא ברור למה לא כלל גם את השלושה האחרים, שהרי גם בהם שפע רב של מרשמים, סגולות וכדומה. ראו: הררי, עמ' 61.

חכמי גיברלטר ואישור של רבני אורן ומנהיגיה שהאירוע הוא עלילת שווא. יצירתו של רא"ח הייתה לא רק ענפה אלא אף חדשנית. כבר הודגש במחקר שעד המאה התשע עשרה לא היו בידי היהודים הספרדים ספרי קמעות, סגולות וכיוצא באלה בדפוס, אך נפוצו בקרבם כתבי־יד, בעברית ובלאדינו, בנושאים אלה.⁶⁶ למעשה מגמה זו נמשכה עד שלהי המאה התשע עשרה, ורק ספרים אחדים מסוג זה פורסמו באותה תקופה על ידי חכמים מן הפזורה הספרדית.⁶⁷ שבעת הספרים של רא"ח בתחום זה היו אפוא חידוש משמעותי בנוף הספרות הרבנית בזמנו.

חדשנות הייתה גם בעובדה ששניים מחיבוריו של רא"ח ראו אור בשפות זרות: ספרו 'זכר עשה' תורגם מעברית ללאדינו על ידי ר' יהודה ארדיטי מסלוניקי,⁶⁸ וספרו *Gabar Israel* תורגם לספרדית על ידי ר' ישראל גבאי.⁶⁹

⁶⁶ 'עד למאה הי"ט לא היה מקובל להדפיס חומר מסוג זה, והידע הועבר כתורה שבעל פה ובכתב יד' (בן־נאה, עמ' 92). לחיבור מן המאה החמש עשרה בפורטוגלית־יהודית הכולל סגולות ורפואות עממיות ראו: טוורס וכהן.

⁶⁷ יוצא דופן הוא המדור 'שער הסגולות' בספרו של ר' ראובן בן אברהם מירושלים. ראו: דרך ישרה, דף עב-צג. ר' חיים פאלאג'י פרסם ספר הכולל שפע סגולות ורפואות עממיות. ראו: רפואה וחיים. לקבצים הכוללים רפואות עממיות וסגולות בלאדינו, ושראו אור במאה התשע עשרה, ראו: רומאו.

⁶⁸ 'ומגלגלין זכות ע"י [על ידי] זכאי מע' [לת] הרב ועצום יאודה ארדיטי נר"ו [נטריה רחמנא ופרקיה (ישמרו הרחמן ויצילהו)] מתושבי שלוניקי... שהוציא לע"ז על [תרגם את] הספר' (זכר עשה, הקדמת המחבר [הדברים מופיעים במהדורה השלמה, ראו להלן, ליד הערה 232]). לא מצאנו את זכרו של ר' יהודה ארדיטי בין חכמי סלוניקי, לא בספרי חכמיה ואף לא ברישומי הקהילה. והנה בטופס של הספר 'מעם לועז' לחומש במדבר, מהדורת אזמיר תרכ"ז, שבספריית המרכז לחקר הלאדינו באוניברסיטת בר־אילן, בדף השער, נמצאת חתימת בעלים: 'דיטו ליב'רו איס די יאודה ארדיטי סילאניקלי [ספר זה שייך ליהודה ארדיטי, מסלוניקי]'. מעבר לדף השער יש מעין אישור מכירה של הספר בשנת תרע"ז (1917) על ידי שני בניו, שמואל יאודה ארדיטי ומשה יהודה ארדיטי.

⁶⁹ גבאי, מורה לשפות ומחנך נערץ בגיברלטר, גם תרגם מאנגלית לספרדית את ספרו של שטראוס על עיקרי הדת היהודית. ראו: שטראוס; שטראוס וגבאי. בשער הספר 'גבר ישראל' נכתב: 'obra escrita en hebreo por el reverendo Abraham Hamuy, revisada, corregida, aumentada, enriquecida con notas y vertida al Castellano por Israel Gabay, profesor de idiomas' (חיבור שנכתב בעברית בידי הרב אברהם חמוי, הוגה, תוקן,

ספר זה יוצא דופן לא רק בשפה שבה פורסם אלא במיוחד בתוכנו, שכן הוא כולל חקירות במגוון נושאים, כגון מדע, פילוסופיה, בלשנות והיסטוריה.⁷⁰ חיבוריו של רא"ח נוצרו במציאות של קושי כלכלי ושל חוסר מנוחה, בין היתר בשל נדודיו הרבים, ומשום כך הדפסתם נמשכה זמן רב.⁷¹ לדוגמה הדפסתם של ספריו 'בית דין' ו'בית הכפורת' החלה בשנת תרל"ט (1879) והושלמה רק כעבור שש שנים, בשנת תרמ"ה (1885).⁷² ספרו 'אחי עזר' עמד בבית הדפוס בליוורנו למעלה מעשר שנים ובסופו של דבר לא יצא לאור.⁷³ גורל דומה נגזר על ספריו 'אחי נועם', 'כופר נפשו' ו'סייעתא דשמיא', שרא"ח הזכירם

הורחב והועשר בהערות ותורגם לספרדית קסטיליאנית בידי ישראל גבאי, מורה לשפות). ראו עליו עוד: פולידו, עמ' 350; ימלט נפשו, הקדמת המחבר.

70 את תוכן ספרו סיכם המחבר כך: 'Este libro – que he arreglado por orden alfabético, está basado sobre la Santa Ley... el material de que consta es el siguiente: Bendiciones matutinas... ciertos Dinim. Ciencia de la naturaleza, Filosofía y Metafísica, Reglas de Buena crianza, Dialogo entre Padre e hijo en el cual se habla de la ciencia de Aristóteles... Notas arqueológicas... compendio [de] nuestra Cronología' (הספר הזה – הכתוב בסדר אלף-ביתי, נשען על התורה הקדושה... והוא כולל את ברכות השחר... דינים, מדעי הטבע, פילוסופיה ומטפיזיקה, כללי נימוס נאות, דושיח בין אב לבנו ובו שיחה על המדע של אריסטו... הערות ארכאולוגיות... חיבור על הכרונולוגיה שלנו [יהודית]); גבר ישראל, הקדמת המחבר, עמ' (vii).

71 'והנה הימים שעברו היו טובים מאלו, ולעתות כאל בעונותי הרבים כלתה פרוטה מן הכיס... ואני בתוך הגולה בצרה וצוקה, והשעה דחוקה... מפני חובות הדפוס הקיפוני, סבוני גם סבבוני בעל חוב תובע את חובתו [כך!]' (לדרש אלהים, הקדמת 'מודעא רבא לאורייתא'); 'ועמך הסליחה קורא נעים על שבאתי בקצרה כי הוצאת הדפוס רבה עלי' (בית דין, דף קיב ע"ב, אות עו). עוד בתחילת דרכו, בישבו בירושלים, קיבל רא"ח תמיכה כספית מקרובו, בן אחות אביו, יום טוב צבי אשכנזי. ראו: האח נפשו, הקדמה.

72 פרט השנה בשער של שני הספרים עולה תרל"ט (1879). אך בשנת 1882 כתב רא"ח שספריו 'בית דין' ו'בית הכפורת' עדיין לא נדפסו (גבר ישראל, עמ' 228). גם בספרו 'נפלאים מעשיך' פרט השנה בשער עולה תרמ"א (1881), אך בשנת 1882 הוא עדיין לא יצא לאור (שם, עמ' 229). בחודש אדר תרמ"ה (1885) עדיין לא הזכיר המחבר את 'בית דין' ו'בית הכפורת' ברשימת ספריו שראו אור. ראו: הצפירה (לעיל, הערה 45).

73 'תפלות ובקשות לכל עניין ודבר סדרתים... בקונטריסי הקטן "אחי עזר" והקרבתיו על משב'ח הדפוס בעי"ת [בעיר תהילה]

בין ספריו הנמצאים תחת מכבש הדפוס,⁷⁴ אך הם מעולם לא נדפסו. הדפסת ספרו 'בית שמחה' החלה, ככל הנראה בליוורנו, בשנת תרל"ח (1878),⁷⁵ אולם הספר יצא לאור רק בשנת תשכ"א (1961) בירושלים, מתוך כתבי־יד שהותיר אחריו המחבר.

בניסיון להבטיח לרא"ח בסיס כלכלי יציב פנו רבני ליוורנו בשנת תרל"ט (1879) במכתב אל משה מונטיפיורי בבקשה לצרפו ללומדים בישיבתו ולקבלו תחת חסותו. אף רא"ח עצמו פנה אל מונטיפיורי, וביקש שיתמוך בהדפסת ארבעה מחיבוריו שהיו אז תחת מכבש הדפוס.⁷⁶ אך בקשות אלה לא נענו. רא"ח היה מודע לכך שנודדיו הרבים והיותו רוב הזמן רחוק ממקום הדפסת חיבוריו מנעו ממנו להקפיד על הדפסה סדורה. לכן פנה לקוראים בבקשה להתייחס בהבנה אל תנאיו הקשים:

ידיד קורא נעים אם המצא ימצא בספרי הקטן ובשאר חיבורים מלות שונות [חוזרות], אל תהיה לבוז מהר, דע לך פוק חזי [צא ראה] לכמה פוסקים שו"ת נכפלו פעמים בדפוס אחד, ומכ"ש [ומכל שכן] לאיש כמוני גולה ומטלטל ומסלסל בצער⁷⁷, מדלית איסר להדפוס הדרא, זה כמה שנים אשר הוא על שֶׁלֶחֶן הדפוס כי כבודה עלי המלאכה, ובעת שנתחדש הלבנה [מעות] ויזדמן בידי איזה דבר תכף מקיים מצות שילוח למעלת המדפיס יצ"ו [ישמרהו צורו וגואלו], המעות והכתיבה, ואגב שיטפא ונלוה עמא שכחא שכיחא די'ן גרמא [מתוך מרצה, ונלוה עמו שכחא מצויה, זהו הגורם] על השנות הדבר פעמים, ולא עלי תלונתך כי אם על המגיה יצ"ו.⁷⁸

ליוורנו... משנת תרל"ד ולא אסתייעא מלתא לבא לגומרא של תורה מחסרון הלבנה [כסף] (ימלט נפשו, הקדמת המחבר).

⁷⁴ 'אחי נועם' החלה הדפסתו באזמיר, ו'אחי עזר' ו'כופר נפשו' החלה הדפסתם בליוורנו. ראו: גבר ישראל, עמ' 151; ימלט נפשו, רשימת ספרי המחבר, בסוף הספר.

⁷⁵ בית אל, דף קסח ע"א. וראו גם: ימלט נפשו, רשימת ספרי המחבר, בסוף הספר.

⁷⁶ הספרייה הלאומית בירושלים, מחלקת ארכיונים, אוסף אברהם שבדרון Schwad 01 08 30, אוטוגרף רא"ח. תודותי נתונה לידידי פרופ' ירון הראל על שהפנה אותי למקור זה.

⁷⁷ על משקל 'מסלסל בשער' (תנחומא, וישב ח, על הפסוק בבראשית לט, ו).

⁷⁸ בית הכפורת, דף עד ע"ב.

עוניו של רא"ח השפיע על דרכי כתיבתו, והוא התנצל על כך לפני קוראיו: 'ועמך הסליחה קורא נעים על שבאתי בקצרה כי הוצאת הדפוס רבה עלי'.⁷⁹ העיכובים בכתיבת רוב ספריו של רא"ח ושיטת העברת הקונטרסים אל המדפיס מפעם לפעם עד השלמת הספר והוצאתו לאור, מקשים לתארך את חיבוריו; רבים מהם בנויים רבדים רבדים של טקסטים שנכתבו בזמנים שונים, לעתים במשך שנים, ולא תמיד אפשר לסמוך על שנת ההדפסה הכתובה בשער הספר.⁸⁰ חרף כל הקשיים זכה המחבר להדפיס בחייו כאמור חמישה עשר מחיבוריו. שניים מהם, 'זכר עשה' ו'גבר ישראל', נדירים ביותר, והגיעו לידינו רק עותקים ספורים שלהם.⁸¹ גם הפרסום 'לוחות העדות' נדיר מאוד, וידוע ממנו רק עותק אחד בעולם.⁸² יתרה מזו, 'גבר ישראל' ו'לוחות העדות' לא נרשמו עד כה בשום ביבליוגרפיה ולא נמנו בספרות המחקר עם פרסומיו של רא"ח.

⁷⁹ בית דין, דף קיב ע"ב. במקום אחר המליץ 'אחת שאלתי מהקורא, אפו עלי בל יחרה, על אם שגיתי, וכראוי לא הגיתי, יען אני מהתלאות עמוס, וטירדות הזמן יום יום עלי יעמוס, ואגב שיטפ'א פולטנו הקולמוס, ולכף זכות ידיני כנימוס' (לדרש אלהים, הקדמת המחבר).

⁸⁰ לעתים שנת ההדפסה המופיעה בשערים היא השנה שבה החלה הדפסת הספר, אך למעשה הספר ראה אור בשלמותו שנים לאחר מכן. כך לדוגמה אירע לספרים 'בית דין' ו'בית הכפורת' (ראו לעיל, הערה 72). לעומת זאת ספר 'זמן בית דין', שכבר היה מוכן להדפסה בשנת תרמ"ה (תאריך המופיע הן בהקדמות הן בחתימת הספר), למעשה יצא לאור רק כעבור חמש עשרה שנה (פרט השנה בשער: 'זמן בית דין ל' יום = תרנ"ט), ככל הנראה בשל פטירתו של המחבר בשנת תרמ"ו.

⁸¹ מהספר 'זכר עשה' ידועים לנו שני עותקים, אחד נמצא ברשותי, והאחר – שיש בו שינויים משמעותיים – שמור בספרייה הלאומית בירושלים, באוסף ישראל מהלמן. מן הספר 'גבר ישראל' ידועים לנו שלושה עותקים: בספרייה הציבורית של ניו-יורק, בספרייה של חברת 'כל ישראל חברים' בפריז ועותק פרטי בלונדון. טופס שהיה בספריית 'עץ חיים' באמסטרדם ככל הנראה אבד.

⁸² ראו עליו לעיל, עמ' 16-17. רא"ח הזכיר את 'לוחות העדות' בכמה מקומות כאחד מחיבוריו. ראו למשל: גבר ישראל, עמ' 229; לדרש אלהים, דף נו ע"א; הצפירה (לעיל, הערה 45). מן האזכורים הללו לא ניתן להבין שמדובר בדף בודד בלבד. לאחר חיפושים רבים ובעקבות שיחה עם מר נסים חמוי עלה בידי לאתר את הדף בספריית אגודת חסידי חב"ד בניו-יורק. אני מודה לרב שלום דובער לוין, שבטובו טרח להמציא לי סריקה של פרסום זה. סימנו בספרייה הנזכרת: קנאל.

קטעים מספריו של רא"ח ראו אור לימים כפרסומים בפני עצמם וגם שובצו בקבצים של מחברים אחרים: בשנת 1898 נדפס בתוניס 'סדר ברכת האילנות', מתוך ספרו 'בית הבחירה'; בשנת 1930 נדפס בירושלים הספר 'זכרון יעקב יוסף', ובו פרק על 'חכמת היד' מתוך ספרו 'דבק מא"ח'; בשנת 1935 נדפס בג'רבה הקונטרס 'תפלה נוראה מהתנא הקדוש רבי ישמעאל הכהן הגדול', ובו סגולה לימי ספירת העומר מתוך ספרו 'דבק מא"ח'; ובשנת 1938 הדפיסו באזמיר אליה מורון ואיזאק אללוף פרק מתוך הספר 'זכר עשה' בשם *La Maala (grandeza) de la mitsva de Ahnasat orehim*.⁸³ בשנים האחרונות רבים מחיבוריו יוצאים לאור במהדורות חדשות.

ספריו שלא נדפסו

רא"ח הרבה להזכיר את חיבוריו ולצטט מהם. כותרי חיבוריו – לרבות אלה שלא נדפסו, ושלא הגיעו לידינו – ניתנים לשחזור בזכות אזכורם ברשימות של יצירותיו שערך המחבר. לרשימת ארבעים ואחד החיבורים שלא נדפסו נוסף כאן מידע על תוכניהם ככל שיכולתי לדלות מכתביו: (1) אחי טוב, דרשות שנשא במקומות שביקר בהם;⁸⁴ (2) אחי יפת, 'מוסר מלכים ובני מלכים לרפואת הגוף והנפש, מדברי רבותינו ומהטבע';⁸⁵ (3) אחי נועם, 'הקדמות מחז"ל';⁸⁶ (4) אחי סמך, גימטריות ופרפראות על סדר אלף-ביתי;⁸⁷ (5) אחי עזר, 'לעובדי דרכים, כל דיני ופרטי ותפלות וסגולות המועילים לדרך';⁸⁸ על סדר אלף בית;⁸⁹ (6) ארח ישרים, 'ליקוטי דינים על סדר ארבעת הטורים';⁹⁰

⁸³ ספר זה קיבלתי מידי של אליה מורון (1915-1990), מורה ותיק בקהילת אזמיר, בביקורי שם בשנת 1985. מורון רחש הערכה רבה לספר 'זכר עשה' ולמחברו. ראו: מורון ואללוף.

⁸⁴ דבק מא"ח, הקדמת המחבר; דף ל ע"א; ימלט נפשו, דף קיט ע"ב.

⁸⁵ 'איס די מוסר מלכים ובני מלכים פור מיליזינה די איל פואירפו אי די לה אלמה סיאה די דברי רבותנו סיאה די נאטורה' (זכר עשה, בסוף הספר). ראו גם: דבק מא"ח, הקדמת המחבר.

⁸⁶ דבק מא"ח, הקדמת המחבר והסכמת ר' חיים פאלאג'י; זכר עשה, בסוף הספר.

⁸⁷ דבק מא"ח, הסכמת ר' חיים פאלאג'י; זכר עשה, בסוף הספר.

⁸⁸ ימלט נפשו, דף ק ע"א.

⁸⁹ ימלט נפשו, הקדמת המחבר; דבק מא"ח, הקדמת המחבר;

זכר עשה, בסוף הספר.

⁹⁰ זכר עשה, בסוף הספר.

(7) בית ה' ביום צום, דיני תעניות;⁹¹ (8) בית ועד;⁹² (9) בית משה, דיני ראש חודש, חנוכה ופורים;⁹³ (10) גביר לאחיק, 'יש בו חכמה המענגת את דעתו של האדם והמלמדת אותו מדע';⁹⁴ (11) גר הייתי; (12) גשמי רצון; (13) ואכלת ושבעת;⁹⁵ (14) זובחת ואכלת, 'דיני שחיטה שלם בכל וסדרתיהו בליורנו כאשר קבלתי הסמכה לשחיטה, וכל דיני טרפות על סדר אלף-בית';⁹⁶ (15) ויגד לאברהם; (16) וידעת היום;⁹⁷ (17) ויש"ב אברהם, שאלות ותשובות;⁹⁸ (18) חלב ודבש, מערכות ורמזים על תרי"ג המצוות בסדר אלף-בית;⁹⁹ (19) טעמו וראו, טעמי המצוות בסדר אלף-בית;¹⁰⁰ (20) יד ושם, 'ספר נחוץ מאוד לדרשנים';¹⁰¹ (21) כופר נפשו;¹⁰² (22) כח מעשיו;¹⁰³ (23) כל מרים, 'סידרתי בליורנו בפטירת הרוזן מנחם רפאל יהודה מודיליאנו, ובניו התרצו להדפיסו לעילוי נשמת אביהם';¹⁰⁴ (24) מליצי יושר, 'מליצות לדרשנים לרגל שמחת נישואין ברית מילה וכו';¹⁰⁵ (25) מעלות טובות, על סדר אלף-בית;¹⁰⁶ (26)

91 שם.

92 ימלט נפשו, בסוף הספר.

93 זכר עשה, בסוף הספר; בית אל, דף ז ע"א, דיני ראש חודש,

אות ד.

94 'איי אינל חכמה קי אגוזה איל דעת די איל אומברי אי לי

אינביזה אאיל סינסייה' (זכר עשה, בסוף הספר); 'ועיין בשה"ק

[בספרי הקטן] גביר לאחיק בחכמת הטבע' (שם, הקדמה).

95 ימלט נפשו, בסוף הספר.

96 'דיני שחיטה מוי קונפלידו אי לו אורדיני אין ליורנו קואנדו

טומי סמכה פור לה שחיטה אי טודוס לוס דיני טרפיות ע"ס

א"ב' (זכר עשה, בסוף הספר).

97 ימלט נפשו, בסוף הספר.

98 אביעה חידות, דף כז ע"א; כח ע"א; בית דין, דף קכו ע"ב, אות

ד; ימלט נפשו, בסוף הספר.

99 דבק מא"ח, הסכמת ר' חיים פאלאג'י והקדמת המחבר, זכר

עשה, בסוף הספר.

100 זכר עשה, בסוף הספר.

101 'איס מוי מיניסטירוזו פארה דרשנים' (זכר עשה, בסוף

הספר).

102 בית אל, דף קסח ע"א; ימלט נפשו, בסוף הספר.

103 ימלט נפשו, בסוף הספר.

104 'לו אורדיני אין ליורנו קואנדו נפטר סינייור קונדי קאב'אלייר

סי' [נייור] מנחם רפאל יאודה מודיליאנו נ"ע, אי לוס איז'וס...

אינב'ילונטארון פור איסטאנפארלו על נשמת מר אביהם' (זכר

עשה, בסוף הספר).

105 'איס די מליצות פארה דרושים לחתנים ולמילה וכיוצא' (שם).

106 שם.

נהר דעה, רשימת הספרים וכתבי-היד שראה בספריות שביקר בהן;¹⁰⁷ (27) נושא משך, 'מאמרים לכל הדרושים ונושא בכל ענין וענין';¹⁰⁸ (28) נתיבותיה שלום;¹⁰⁹ (29) סור מרע;¹¹⁰ (30) סייעתא דשמיא, 'סגולות המביאות את האדם ליראת שמים';¹¹¹ (31) עדת לאומים, 'על כל העמים והמקומות';¹¹² (32) פצחי רנה, 'יעודים ומאמרי רבותינו בעניין הגאולה';¹¹³ (33) צוה לעולם, 'כל צוואות הגאונים, כגון השל"ה ועוד';¹¹⁴ (34) קראתי בשם, 'מאמרים עבור דרשנים, בסדר א"ב';¹¹⁵ (35) רצון יראיו, 'מאמרים עם רמזים המביאים יראת שמים אל לב האדם';¹¹⁶ (36) שובו וחיו, מערכות על סדר אלף-ביתי;¹¹⁷ (37) שיעורין דאורייתא;¹¹⁸ (38) שמות בארץ, 'כמו שם הגדולים להרב חיד"א';¹¹⁹ (39) תבחר ותקרב, בלשון ערבי;¹²⁰ (40) תבל ויושבי בה, 'כמו גיאוגרפיה של העולם, בדומה לספר עדת לאומים';¹²¹ 'על כל המקום אשר דרכה כף

¹⁰⁷ לדרש אלהים, דף נד ע"א; ימלט נפשו, בסוף הספר.

¹⁰⁸ זכר עשה, בסוף הספר.

¹⁰⁹ גבר ישראל, עמ' 229.

¹¹⁰ בית שמחה, הקדמת המחבר.

¹¹¹ 'איי איניל סגולות קי לו טראין אה לה פריסונה אה טיניר יראת שמים' (זכר עשה, בסוף הספר). ראו גם: ימלט נפשו, בסוף הספר. קטע מ'סייעתא דשמיא' פורסם בתוך: בית אל, דף קסז ע"ב.

¹¹² דבק מא"ח, הקדמת המחבר; זכר עשה, בסוף הספר.

¹¹³ 'אב"זה איניל יעודים אי מאמרים די רבותינו ז"ל על ענין הגאולה' (זכר עשה, בסוף הספר).

¹¹⁴ 'אב"זה איניל טודאס לאס צוואות די לוס גאונים קומו של"ה וכיוצא' (שם). של"ה הן ראשי תיבות של 'שני לוחות הברית', כותר ספרו של הרב ישעיהו הלוי-הורוביץ (1558-1630), שנכתב כצוואה לבני משפחתו של המחבר.

¹¹⁵ 'איי איניל מאמרים פארה לוס דרשנים אי איסטאן ריגלאדוס ע"ס א"ב לוס מאמרים, מדרשים וילקוטים וכמה ספרים מלוקטים' (שם).

¹¹⁶ 'אב"זה איניל מאמרים קון רמזים קי סונטראין איל קוראסון די איל אומברי אה טיניר יראת שמים' (שם; ימלט נפשו, בסוף הספר).

¹¹⁷ זמן בית דין, דף ז ע"ב, אות נ; ימלט נפשו, בסוף הספר.

¹¹⁸ ימלט נפשו, בסוף הספר.

¹¹⁹ 'קומו איל שם הגדולים די איל רב הגדול חיד"א' (זכר עשה, בסוף הספר).

¹²⁰ לדבריו התחיל לתרגמו לערבית הבחור דוד אלחייך מתוניס, אך לא סיימו. ראו: לוחות העדות, 'ספרים עומדים ממעל'; ימלט נפשו, בסוף הספר.

¹²¹ 'קונטה קומו ג'וגראפ'יאה פארה איל מונדו, אסימיז'ה אה איל עדת לאומית' (זכר עשה, בסוף הספר).

רגלי בו, עיר ועיר מדינה ומדינה, מספר אנשיה ושריה ושופטיה, ומנהיגיה [צ"ל: ומנהיגיה] ומנהיגיה, כלל ופרט, עם המקרים אשר קראוני לכלם בשם אקרא הן לטוב הן למוטב;¹²² (41) תורה ומצוות.¹²³ רשימת חיבוריו משקפת עשייה רחבת היקף בתחום הכתיבה ומצביעה על יכול ספרותי מרשים ומגוון שהקיף תחומי דעת רבים, בהם גאוגרפיה והיסטוריה, הלכה, מוסר, פולחן, טעמי המצוות ודרשות.

רק שניים מחיבוריו שנותרו בכתב-יד לאחר פטירתו, ראו אור: ספר 'זמן בית דין' נדפס על ידי ר' אליהו בן-אמוזג בליוורנו בשנת תרנ"ט, וספר 'בית שמחה' הובא לרפוס בירושלים בשנת 1961. כל חיבוריו האחרים נעלמו ולא נודע מה עלה בגורלם לאחר פטירת המחבר, בודד וערירי, באחת מערי פרס הנדחות.¹²⁴

פעילותו כמרפא עממי

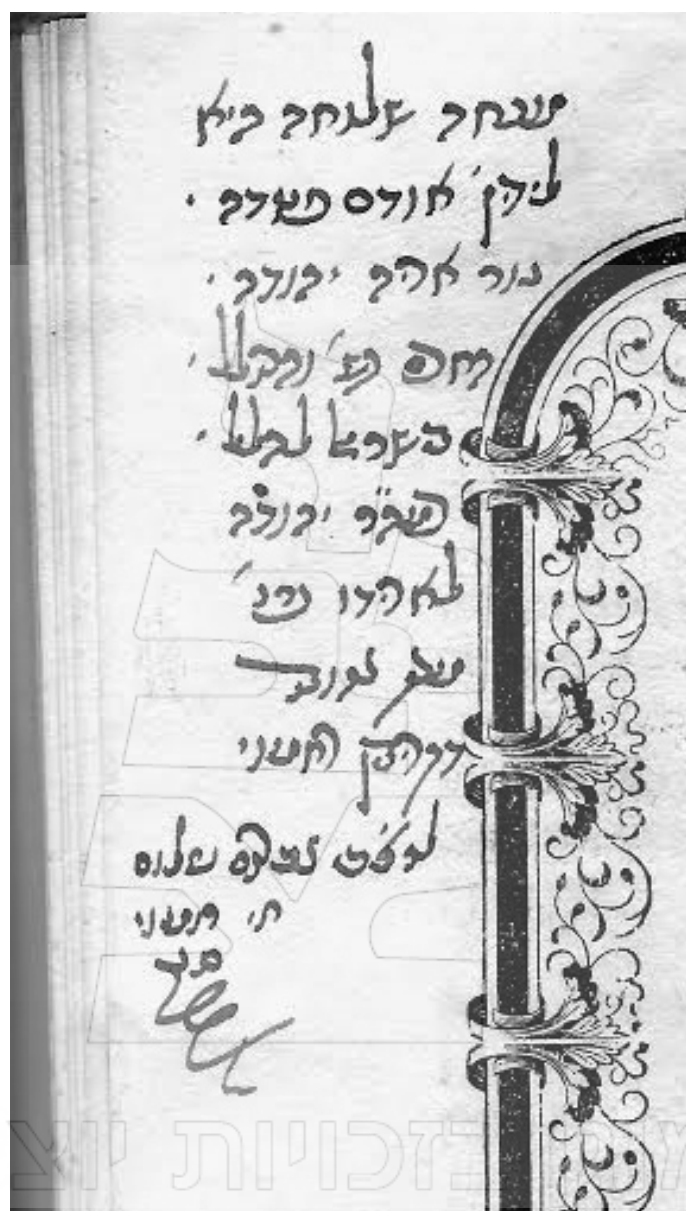
רא"ח השקיע הרבה מזמנו ברפואה עממית, ועיסוק זה היה משמעותי ומהותי בחייו. הוא הפגין ידע נרחב בחומרים המסוגלים לרפאות ובדרכי הריפוי של מחלות רבות. את ניסיונו בריפוי רכש בדרכים עיוניות ומעשיות. הוא השתמש בין היתר בכתב-יד רבים שראה בביקוריו בספריות בערי אירופה, אסיה ואפריקה,¹²⁵ ולהרחבת השכלתו ולשיפור שירותיו הרפואיים התייעץ והסתייע

¹²² אביעה חידות, דף כא ע"א.

¹²³ ימלט נפשו, בסוף הספר.

¹²⁴ בקטלוגים של כתב-יד בספריות בעולם אין זכר לחיבוריו. גם חיפושים שערכתי על הקהילה היהודית בבושה לא הניבו פירות. אני מודה לפרופ' דוד ירושלמי, לד"ר אורלי רחמימן ולד"ר דניאל צדיק, על הפניותיהם למקורות רלוונטיים. המכתב ששלח רא"ח למשה מונטיפיורי (ראו לעיל, ליד הערה 76) למעשה נכתב בידי כותב אחר ורק נחתם בידו. נותרו הקדשות על ספרים אחדים שכתב רא"ח בכתב ידו: על הספר ששלח לספריית החברה 'כל ישראל חברים' ראו להלן, הערה 255. בעותק של ספר ראה חיים, ב, אזמיר תרכ"ה, שבספריית מכון בן-צבי (סיגנטורה [XIII-48]) נכתב: 'מנחת ומתנת ידי לרב חביבי הח' [כס] השלם והכולל נז' [נעים זמירות ישראל] בישראל להלל כה"ר ג'ליבון קאלמארו נר"ו ממני אהובו אברהם חמוי ס"ט [סופי טוב]'. הקדשה אחרת ממנו ראו תצלום בעמ' 25.

¹²⁵ 'visité las Bibliotecas de Turquía, Italia, Francia, Austria, Hungría, Servia, Valaquia, Dalmacia y Africa... consultando las obras de insígenes varones' (ביקרתי בספריות בתורכיה,

חתימת ידו של הרב אברהם חמוי (רב הכהן, אוסף פרטי). 'מנחה שלוחה ביא
לידיין' [לידי נפשין] אודם פטדה, גור אריה יהודה, החכם הש[לם] והכולל, בישראל
להלל, כמה"ר [כבוד מורנו הרב] יהודה לארידו נר"ו מאת אהובו דקריבין רחמוי,
הצב"י [הצעיר באלפי ישראל] אברהם שלום חי חמוי ס"ט [סופי טוב].

אף ברופאים ובמרפאים עממיים כמותו, יהודים ולא־יהודים. ספריו עשירים בהנחיות רפואיות ובהוראות מעשיות לריפוי, אם באמצעות מאכלים ומשקים, עשבים וכל מיני חומרים המסוגלים לרפאות, אם על ידי פעולות מאגיות כגון לחשים, השבעות ושימוש בקמעות. מפעילותו כמרפא ניתן להתרשם מכמה דוגמאות, למשל:

בהיותי בעיר תהלה אזמיר יע"א [יגן עליה אלוהים] בא שיש [שיח] אחד... והוא היה אומר שבקי באלו הרפואות [המסוגלות להביא לידי פוריות] והלכתי אצלו בעבור אשה אחת ודברתי עמו בל[שון] ערב[ית] ואמר: 'יודע אתה מה אני נותן רפואה לזאת האשה?', אמרתי לו: 'לאו'. א"ל [אמר לי]: 'יודע אתה רחל אמנו מהיכן נתעברה? מדודאים שהביא ראובן. מזה [כך!]' הדודאים אני נותן לזאת האשה'. והוא דבר יקר הרבה, וחיליתי פניו ליתן לי מעט בכסף מלא, ונתן לי מעט, ודמותו כמו שורש, ואומרים שהוא צורת בן אדם. ואני ראיתי אותו קרוב לצורת בן אדם ולקחתי ממנו חתיכה אחת והלכתי להראותה לחכמי הרופאים אשר באזמיר יע"א, ואמרו לי: 'המין הזה מחזיקים אותו התוגרמי[ם] לדודאים של ראובן אבל אינו זה'. ושאלתי אם מזיק באכילתו, אמרו: 'אם יאכל אדם ששה דרה'ם¹²⁶ מזה לקברות יובל, ישוב אל עפר הארץ כשהיה, ואם יאכל ארבע דרה'ם נכנס בסכנה, ואם יאכל שניים יהיה לו שלשול הרבה'. וכשמעי כך זחלתי ואירא, וברוך ה' שלא הביא תקלה על ידי.¹²⁷

בהמשך דבריו שם סיפר על מגעיו עם מרפא אחר:

בא אחר כזה והביא עימו אשישית קטנה מלאה כמו חמאה וריחה טוב מעט ומראה לבן וקרא לו שמו [כך!] לבן אל עשאי¹²⁸ בלשון ערבי. והוא היה אומר שבדרך המכות שלהם¹²⁹ יש אילן אחד ושמו א'ל עשאי, וכשחותכין

באיטליה, בצרפת, באוסטריה, בהונגריה, בסרביה, בוולכיה, בדלמטיה ובאפריקה... ועיינו בחיבורים של אנשים [מחברים] מפורסמים; גבר ישראל, עמ' v; השו: בית דין, דף קכו ע"א).
¹²⁶ דרהם הוא מידת משקל השווה ל-3.205 גרם.

¹²⁷ האח נפשנו, דף כה ע"ב. על השימוש בדודאי ראובן (דודא רפואי) במסורת העממית כצמח המסוגל לפוריות ראו: שושן, עמ' 15, 109; עמר, עמ' 89-91; פליב'ץ ויניב, עמ' 100-103.

¹²⁸ לא עלה בידי לזהות את החומר המוזכר.

¹²⁹ הכוונה אולי לדרכים המובילות לאתרי העלייה לרגל של המוסלמים. תודה לד"ר מנשה ענזי על סיועו בנקודה זו.

עלין נוטף חלב, וזה [ה]חלב מועיל להריון ושמו לבן א'ל עשא'ר. והוא היה אומר שאפילו בתולה אם נתנה מזה החלב בלי ספק שתתעבר. והראתי אותו לרופאים ובדקו ומצאו שהוא מיני שמנים ומעט בשמים. ויש אנשים שלא האמינו לי וניסו ועלה חרס בידם.¹³⁰

במקרים רבים הדגיש רא"ח את יעילות התרופה שהציע, על סמך ניסיונו האישי הרב בשימוש בה. כך למשל המליץ על תרופה לנשים שמחזורן מתארך:

לעצור דם נידה... לאשה שאינה נטהרת לבעלה יקח ז'בד א'ל בחר, שקורין אותו בלשון תוגרמה קופ'ק דייני'ז,¹³¹ משקל ז' דרהם ושניים או ג' צפרדעים קטנים, וישורף כל אחד לבדו ויכתוש אותם דק דק עד לעפר, ואח"ך [ואחר כך] יקח שמן שקדים מתוקים משקל עשרה דראם [כך!] ושעוה לבנה ארבע [כך!] דראם ויתך השעוה בשמן הנז' [כך], ואח"כ יתן העפר הנז' בתוכם ותשתה אותם ונטהרת. בדו"מ [בדוק ומנוסה] וזה מועיל להריון... ואני בעניי בדקתי אותה כמה פעמים.¹³²

כפתרון לנשים המתקשות להרות הציע:

הרי לך במתנה נתונה מאתי קורא נעים לאשה שתלד אף שנלאו הרופאים עליה, קח בגד פשתים שיש עליה [כך!] דמי וסתה ותשים אותו הבגד תחת האשפה שהיה [כך!] מעופשת ביותר ג' ימים, ואח"כ תיקח הבגד מהאשפה ותמצא עליו תולעים שנבראו מהדם, ותתן לה לאכול או לשתות עם מעט יין, ותימה שהיא מתעברת... והאשפה שזכרנו מלבד שהיא מעופשת ביותר עוד בה שיהיה חמה וזורחת עליה ר"ל [רצוני לומר] תחת כפות הרקיע, ואם לא התליע בג' ימים תעזוב ב' ימים אחרים ולא יותר. וזה בדוק ומנוסה באמונה ראיתי אני באשה אחת שנתעברה כמה פעמים.¹³³

חלק מן הסגולות שהציע רא"ח עוררו עליו ביקורת מצד מתנגדים למעשיו, והוא התעמת עמם בכתביו. רפואה אחת שהציע לטיפול ב'חולי הדדים', והמבוססת

¹³⁰ האח נפשנו, דף כה ע"ב.

¹³¹ לא עלה בידי לזהות את החומרים הנזכרים.

¹³² האח נפשנו, דף יח ע"ב.

¹³³ האח נפשנו, דף כה ע"א. וראו עוד: שם, דף כד ע"ב. וכן כתב: 'זזה אמת ויצב נסיונהו כמה פעמים ועלה בדינו' (שם, דף לה ע"ב, אות ד).

על השימוש בדם הנידה, גררה ביקורות רבות. במוקד טענתו מול מבקריו עמד ניסיונו הרב בתחום הרפואה:

עיינ בסה"ק [בספרי הקטן] האח נפשנו... ובספר דבק מאח... סגולות מנוסות לחולי הדדים. ויען שראיתי אנשים חכמים מחוכמים וכולם עניים בעיניהם, הוציאו אימוריה'ן בלישנא דתברא [דבריהם בלשון שבורה] לאמר על סגולה הנז' ולא ידעו ולא יבינו טח עיניהם מראות ומהשכיל ליבותם כי תחילה וראש אין חכם כבעל נסיון ודבר זה בדוק ומנוסה כאשר יוכיח בעל המבחן והנסיון זאת ועוד... יש כמה רפואות דמיניה וביה מתרפה [כך!] כגון עקיצת עקרב... וכהנה רבים. וכן זה קודם היותו חלב הוא דם נדה ולזה מרפא אותה, נמצא מין את מינו לרפאותה, ואם לעניין דינא, מה איסור איכא בדבר.¹³⁴

פעילותו של רא"ח כמרפא לא הייתה מוגבלת לריפוי מחלות הגוף, והוא עסק אף בריפוי מחלות הנפש. בהתייחסו לכוחו הגדול של הדמיון אצל בני האדם סיפר על טיפול שהעניק לחולים – יהודים כגויים – שחלו ב'מחלות הדמיון': 'ואני הקטן השווה בגולה מזה שנים אחדות ראיתי חולים רבים, בין מישראל בין מאומות העולם, כולם חולים בחולי הדמיון, על קו תוהו ואבני בוהו, וטרחתי הרבה לסלק מהם את אותם הדמיונות'.¹³⁵ ייתכן שביקרו את רא"ח גם על שחשף בכתביו טקסטים קבליים שהיו צפונים בכתבייד, ושלדעת המבקרים ראוי היה למנוע את נגישותם לכלל:

בהיותי בגולה זה כמה שנים והקרה ה' אותי מקרה טהור בס' [פר] כתיבת ידי ישן נושן והוא ספר נפלא וסוד ה' מלא, ובהיותי משרת בקדש להגאון... מרן החבי"ף [ר' חיים פאלאג'י]... וסמך ידו עלי בראותו יקר הספר, ופקד עלי על כמה דברים שלא להדפיסם לפי שעומדים ברומו של עולם והם סודות נפלאים מקבלה מעשית, פן יבואו בני אדם שאינם מהוגנים וישתמשו בהם.¹³⁶

רא"ח דאג לפרסם בעיתונות בשפת הלאדינו את עיסוקו כמרפא, ומודעות מטעמו נרפסו בשניים מן העיתונים המרכזיים בזמנו, 'לה איספיראנסה' באזמיר ו'לה איפוקה' בסלוניקי.¹³⁷

¹³⁴ זכר עשה, דף כה ע"א.

¹³⁵ זכר עשה, דף כב ע"א.

¹³⁶ האח נפשנו, דף לג ע"ב.

¹³⁷ אביעה חידות, דף עה ע"ב. במודעה שהתפרסמה באזמיר

בין הערצה לעוינות: ר' אברהם חמוי וקשריו החברתיים

מן העדויות הרבות על אודות רא"ח, רובן מכתביו שלו, מצטיירת אישיות כריזמטית באופן יוצא מגדר הרגיל. מלבד הרושם שעשה בשל ידיעותיו בשפות רבות, בהן איטלקית, ספרדית, ערבית, תורכית ו'קצת צרפתית',¹³⁸ סביר להניח שהתברך גם בהופעה מרשימה. שליטתו בשפה העברית – שבאה לידי ביטוי בין היתר בכתיבתו המליצית, בשימוש וירטואוזי בפסוקים ובשיבוץ של מקורות רבניים – לצד הידע הכללי שצבר במגוון תחומי ידע ומדע, הרשימו את תלמידי החכמים בכל מקום שאליו בא, כשם שידיעותיו וניסיונו הרב בתחום הרפואה העממית הרשימו את כל שכבות העם. לא מן הנמנע שהיכרותו עם אישים רמי מעלה ועם תלמידי חכמים בערים שונות בעולם היהודי עמדו לו בביקוריו במקומות חדשים. מלבד עדויות על שירותו כתוכן בחצר הסולטאן באסטאנבול¹³⁹ ידוע שבחיותו בכגראד היה יוצא ונכנס אצל מושל העיר.¹⁴⁰ במרוקו השתדל אצל השליט המקומי לביטול הגזרה שנגזרה על הקהילה היהודית בשנת תרמ"א (1881), צעד שהוכתר בהצלחה.¹⁴¹ רא"ח הצטיין גם בכישורים טוריים מרשימים, ורבים נמשכו אל דרשותיו

נאמר: 'איל סי' [נייור] חכם חרו' [חכם רבין] אברהם חמוי נר"ו דיקלארה די אב"ר טופאדו אונה יירב'ה קי סירב'י פור און גראנדי רימידינו (מיליזינה), פור לה מאלאטיאה קולירה. אי איס קי איל קי סי אינפ"טה די איסטה מאלאטיאה, אין ביב'ינדו לה אגואה די איסטה יירב'ה דיזי קי איס סיגורו די סאלב'אר די אילייה' (חכם אברהם חמוי מודיע שמצא צמח המסוגל הרבה לריפוי מחלת הכולרה ומי שחלה במחלה זו, אם ישתה ממי הצמח הזה, בוודאי יינצל ממנה; לה איספיראנסה א, 40 [י"ב בתמוז תרל"ה], עמ' [6].

¹³⁸ עלי פרח ז, 35 (כ"ח בשבט תרמ"ה), עמ' 240.

¹³⁹ שם 36 (ה' באדר תרמ"ה), עמ' 247. כמו כן העיד על עצמו שעסק ברפואות אצל קרובי הסולטאן. ראו: אביעה חידות, דף ע"ב. על היותו משרת שרים בבירה כתב: 'ויט [השם] אלי חסדו בעיני השרים והסגנים בעיר הבירה קושטאנטינופולי יע"א רואי פני המלך הפרתמים' (דבק מא"ח, הקדמת המחבר).
¹⁴⁰ עלי פרח (לעיל, הערה 51). הוואלי פאשא קיבלו בסבר פנים יפות והתירה בו שיבוא לבקרו לעתים תכופות, לפחות פעם בשבוע, מאחר שראה אותו מליץ טוב, ומפני שגם רוב אנשי הממשל מוצאם מחלב ושמחו בבואו. ראו: עלי פרח (לעיל, הערה 139).

¹⁴¹ אביעה חידות, דף ד ע"א, 'איגרת חכמי ורבני מרקש'.

הרהוטות.¹⁴² מסתבר שהוא ניהן אף בקול ערב ונהג לעבור לפני התיבה כחזן. הוא חיבר שירים והכיר לעומק את לחני הפיוטים לפי מסורת בית אביו, וספר ש'בהיותי בגלותי משנת תרכ"ח [1868] שיצאתי מעיה"ק [מעיר הקודש] ירושלם תובב"א [תיכנה ותיכונן במהרה בימינו אמן] עד שָׁנְתָנוּ זאת תרמ"ג [1883] בכל עיר ועיר אשר אהיה בימים נוראים קוראים לי לירד לתיבה להיות ש"ץ [שליח ציבור] בתפלת המוספין.¹⁴³ למחווה חריגה זו לאורח שבא מן החוץ זכה ככל הנראה בשל קולו הנעים אך לא פחות מכך בשל אישיותו המרשימה.

ידיעותיו המפליגות בתורה, המשתקפות בספריו המודפסים, עמדו לו לרא"ח ותרמו ליצירת דמותו המופתית בעיני מי שבאו עמו במגע. דוגמה מאלפת לבקיאותו המרשימה במקורות התורניים היא מאמרו 'מחלל שבת בפרהסיא', ששלח לפרסום מכלכותה לבגדאד בשנת תרמ"ג (1883).¹⁴⁴ הוא סקר במאמר את המקורות הנוגעים לדין זה, מתקופת הסנהדרין ועד זמנו שלו, את דרכי התשובה המוצעים לעבריינין ועוד עניינים אחרים, וביסס את דבריו על שפע

¹⁴² במכתב שכתבו תושבי גיברלטר בשנת תרל"ח (1878) אל ועד קהילתם בבקשה לעכב את רא"ח בקרבם, נאמר ש'שפתותיו שושנים נוטפות מור עובר בדרשותיו היקרים [כך!] דפח"ח [דברי פי חכם חן] המלמד לאדם דעת' (לוחות העדות, 'התורה'). בכתבות אחדות בעיתון 'פרח', שראה אור באותו זמן, יש עדויות על הרושם העז שהשאיר רא"ח על יהודי בגדאד בדרשות שנשא בראשית שנת תרמ"ה (1884). ראו למשל: עלי פרח (לעיל, הערה 51); שם ז, 43 (ב' באייר תרמ"ה), עמ' 294. ספר דרשותיו 'אחי טוב' לא הגיע לידינו. חלק מדרשותיו להספד נדפסו בתוך ספריו האחרים. בין היתר נדפסו ההספדים ליצחק יונס (נדרש בליוורנו בשנת תרל"ה [1875]; דבק מא"ח, דף מט ע"ב – נב ע"א); לר' מנשה מטלוב סתהון (נדרש באורלה, תורכיה, בשנת תרל"ז [1877]; אביעה חידות, דף לד ע"א – לז ע"א); לדודו ר' שלום כאסכי ולרבו ר' רחמים ענתיבי (נדרש בליוורנו בשנת תרל"ט [1879]; דבק מא"ח, דף מז ע"א – מט ע"ב); ליוסף נ' לולו (נדרש בקסר דווי, הודו, בשנת תר"ם [1880]; אביעה חידות, דף לג ע"א – לד ע"א); לר' אברהם נ' עטאר (מוגדור, מרוקו, בשנת תרמ"א [1881]; שם, דף כט ע"ב – לג ע"א). בחלק מן החיבורים שרא"ח לא זכה להוציא לאור היו חומרים לשימוש הדרשנים בדרשותיהם, בהם הספרים 'יד ושם', 'מליצי יושר', 'נושא משך' ו'קראתי בשם'. ראו לעיל, ברשימת ספריו שלא נדפסו.

¹⁴³ בית הכפורת, דף מג ע"ב. בגלל היותו אלמן התלבטו בקושטא אם יוכל לעבור לפני התיבה כחזן ובעל תוקע. ראו: דבק מא"ח, דף קכא ע"ב.

¹⁴⁴ עלי פרח ו, 15 (י"ט באלול תרמ"ג), עמ' 89–90.

הפניות למקורות – בתורה שבכתב, בתלמוד ובפוסקים ראשונים ואחרונים. רא"ח קנה לו מוניטין גם כמחבר של ספרים רבים. רשימת חיבוריו – אלה שנדפסו ואלה שהיו בכתב־יד – פורסמה פעמים רבות, בספריו המודפסים ובבמות אחרות,¹⁴⁵ וזיכתה אותו ליוקרה ולהכרה ציבורית כתלמיד חכם מן השורה הראשונה.¹⁴⁶

רא"ח דאג היטב לטיפוח תדמיתו ואף נקט אמצעים מגוונים כדי לשווק ולקדם את עצמו. לקראת ביקור בקהילה היה שולח איגרת לבשר על בואו,¹⁴⁷ ודאג להבליט בה את היותו מחברם של עשרות ספרים, עובדה שחזר והדגיש גם בעלי־פה ככל שבא במגע עם תלמידי החכמים בקהילות שפקד.¹⁴⁸ חרף מצבו הכלכלי הקשה, לכל מקום חדש נלוו אליו שני משרתים, מעשה שבוודאי הקנה לו תדמית של אדם חשוב ומכובד.¹⁴⁹

על מידת האהדה שזכה לה רא"ח אפשר ללמוד גם מן ההסכמות הרבות שנכתבו לספריו המודפסים. השבחים הגלגלים בהסכמות ביטאו את התפעלותם של הרבנים נותני ההסכמות מחכמתו ומדמותו, אף שכרוב המקרים הכירו רק זה מקרוב את המחבר האורח שפקד את קהילותיהם. חלק מן ההסכמות ניתנו לבקשת המחבר, על בסיס כוונתו לכתוב ולהשלים את חיבורו. לדוגמה בראשית שנת תרמ"ה (1884), עם הגיעו לבגדאד, שלח רא"ח אל ר' עבדאללה סומך (1813–1889), מגדולי חכמי העיר באותו זמן, גיליונות אחדים מספריו 'בית דין' ו'בית הכפורת' וביקש ממנו הסכמות לספרים. הרב סומך אמנם התרשם לטובה, אך הספרים כפי שהגיעו לידינו אינם כוללים הסכמות שלו.¹⁵⁰ בספרו

¹⁴⁵ לדוגמה בכתבות ששיגר לעיתונות בזמנו. ראו: הצפירה (לעיל, הערה 45).

¹⁴⁶ 'הרב חמוי שהגיע לבגדאד עם שני משרתים... שָמְעוּ יצא בעיר בשל מספר הספרים הרב שחיבר' (עלי פרח [לעיל, הערה 51]); 'בני הקהילה בבגדאד משבחים ומפארים את הרב חמוי ובמיוחד לאחר ששמעו שחיבר 52 ספרים' (שם [לעיל, הערה 138]).

¹⁴⁷ אביעה חידות, הסכמות, דף ד ע"א.

¹⁴⁸ עלי פרח (לעיל, הערה 51); שם (לעיל, הערה 138).

¹⁴⁹ ראו לעיל, הערה 146.

¹⁵⁰ שם. הדפסתם של שני הספרים בליוורנו החלה בשנת תרל"ט (1879), אך הם יצאו לאור רק כעבור כשש שנים, סביב שנת תרמ"ה (1885). ראו לעיל, ליד הערה 72. אין ספק שבידי ר' עבדאללה סומך לא נמסר הספר 'בית הכפורת' כפי שהגיע אלינו, שהרי לא ייתכן שהיה נותן את הסכמות לספר שהתפרסמו בו הדברים הקשים שכתב רא"ח על ידי נפשו של הרב סומך, ר' שלמה בכור חוצין (בית הכפורת, דף קצה ע"א; וראו להלן, הערה 184). בשנת תרל"ח (1878) כתב ר' אליהו בכור חזן, אז רב בטריפולי שבלוב, הסכמה לספרו של

של רא"ח 'האח נפשנו', שנדפס באזמיר בשנת תר"ל (1870), יש הסכמה של ר' חיים פאלאג'י שנכתבה שלוש שנים קודם לכן, באייר תרכ"ז (1867), כשהספר עדיין היה בהתהוות. בהסכמה מוזכר רא"ח בתור 'עובר ארח', ונראה שמיד בהגיעו לקהילת אומיר דאג להשיג מרב הקהילה הסכמה לספר שכתב באותם ימים, הסכמה שהתבססה על גיליונות שהציג לפניו.

לא אחת התערב רא"ח בסכסוכים שהתעוררו בקהילות שביקר בהן. מן העדויות בכתביו הוא מצטייר כמנהיג בעל כישורים מיוחדים לפתרון בעיות. לדוגמה בשנת תר"ם (1880), בהיותו בוואזאן, מרוקו, הוא פעל לפתרון סכסוך שהתגלע בין בני הקהילה היהודית לבין אחד ממנהיגיה ואף תיקן תקנות לטובת בני הקהילה וענייה.¹⁵¹ בהיותו בבני מלאל, מרוקו, תיקן תקנות לבני הקהילה.¹⁵² סיפורי נפלאות שבהם היה הגיבור הקנו לו מקום מיוחד בעיני בני הקהילות. אחד מהם הוא סיפור שהתרחש במראכש בשנת תרמ"א (1881) – בצורת פקדה את האזור, ולאחר סדר התפילות שהנהיג רא"ח ירדו במקום גשמי ברכה.¹⁵³ בעקבות האירוע הפקידו בידיו מנהיגי מראכש וחכמיה איגרת ובה קריאה לתמיכה בלתי מסויגת בו ואיום בחרם ובנידוי על מי שיסרב לתמוך בו.¹⁵⁴

קרוב לוודאי שבזכות הרושם הכביר שעשה רא"ח על הבאים עמו במגע הוצעו לו בחלק מן הקהילות שביקר בהן תפקידי הנהגה, ובמקרים אחדים הוצע לו אפילו תפקיד ראש הרכבים. לדוגמה בשנת תרל"ח (1878) פנו עשרות מתושבי גיברלטר אל ועד קהילתם בקריאה לשכנע את רא"ח להישאר בעיר וללמדם תורה, 'יען כי ראה ראינו את תרומות מידותיו היקרים [כך!]... למען יהיה פה עמנו להאיר עינינו בתורת ה'.'¹⁵⁵ באותה שנה הציע ר' משה הלוי (1826-1910), ממלא מקום החכם באשי בקושטא הכירה, למנות את רא"ח לתפקיד החכם באשי של תימן.¹⁵⁶ בראשית שנת תרמ"ה (1884) הגיע רא"ח

רא"ח 'בית אל'. אין ספק שהספר כולו כפי שהגיע לידינו לא עמד אז לפני הרב חזן, שכן ספק אם היה נותן הסכמתו לדברים הקשים שכתב רא"ח על ר' אברהם פאלאג'י (בית אל, דף ע"ב – ע"א), שאר בשרו של כותב ההסכמה.

¹⁵¹ אביעה חידות, דף כא ע"א – כז ע"א.

¹⁵² שם, דף לז ע"ב – לח ע"א.

¹⁵³ שם, הסכמות, דף ג ע"ב – ד ע"א; והשוו: נפלאים מעשיך,

הסכמות, דף ג ע"ב – ד ע"א.

¹⁵⁴ אביעה חידות, דף ד ע"א – ה ע"א, 'איגרת חכמי ורבני מרקש'.

¹⁵⁵ לוחות העדות, 'התורה'.

¹⁵⁶ הראל, צנעא, עמ' 48. במכתב מיום כ"ד בחשוון תרל"ח מאת

אנשי צנעא אל רב משה הלוי הוזכר עניין מועמדותו של רא"ח לתפקיד זה. ראו: ארכיון החכם באשי, אמתע"י, HM2/8636.

לבגדאד בזמן שנתגלעה שם מחלוקת חריפה בדבר מינויו של חכם באשי בקהילה, ו'מקצת הקהל רצו למנותו' לתפקיד.¹⁵⁷ נכתב אז בעיתונות המקומית שבני הקהילה בבגדאד משבחים ומפארים את רא"ח, במיוחד לאחר ששמעו שחיבר חמישים ושניים ספרים, והביעו את תקוותם שיקבל עליו את התפקיד ויהיה עליהם לראש, הן משום שהוא חכם גדול ומבין בכול, הן משום שהוא יודע שפות רבות.¹⁵⁸ בכתבה מחודש סיוון באותה שנה מסופר על אודות עצומה שכתבו למען בחירתו של רא"ח לחכם באשי של בגדאד, ושעד מהרה חתמו עליה כ-4,000 מבני הקהילה.¹⁵⁹ המינויים לכל התפקידים הללו לא התממשו, אך דומני שמועמדותו הראלית של רא"ח לשמש כמנהיג בקהילות אלה יש בה כדי ללמד על מקומו ומעמדו בעיני בני הקהילות ועל הרושם העצום שעשה בביקוריו בהן.

חרף השבחים הרבים שהורעפו על רא"ח – מצד כותבי ההסכמות לחיבוריו ומצד בני הקהילות – תולדותיו מתאפיינות במסכת תככים והסתבכויות על רקע אישי עם רבים מן הרבנים וראשי הקהילות במקומות שביקר בהם ועם דמויות מפתח מן העולם היהודי בזמנו. במקרים קיצוניים הסתיימו עימותים אלה בסילוקו הכפוי של רא"ח מן המקום – כך לדוגמה אירע באזמיר וככל הנראה גם בבגדאד.¹⁶⁰

¹⁵⁷ פנקס ר' אהרן ששון, כ"י ירושלים, מכון בן-צבי 2486, דף 14. בכ"י לר' שמואל בן אברהם צדקה חוצין, אוסף אברהם בן יעקב, נאמר כי הציעו לרא"ח חמיו להיות חכם באשי בבגדאד ולא הסכים. ראו: בן-יעקב, יהודי בבל, עמ' קטז.

¹⁵⁸ עלי פרח (לעיל, הערה 138).

¹⁵⁹ שם ז', 49 (ט"ו בסיוון תרמ"ה), עמ' 337. ראו גם: בן-יעקב, יהודי בבל, עמ' קטז.

¹⁶⁰ על מה שאירע באזמיר ראו להלן, ליד הערה 227. באשר לבגדאד, רא"ח הגיע לבגדאד בחודש כסלו תרמ"ה (1884) והיה אורח בביתו של ר' שלמה בכור חוצין (ראו להלן, ליד הערה 259) עד חודש אב, ואז הוציאו הרב חוצין מביתו, מסיבות שאינן ברורות. וכך כתב ר' שמואל צדקה ברשימות הכרונולוגיות שערך בבגדאד: ח' [כס] אברהם חמיו בא בכסלו תרמ"ה שליח לעצמו, והשתכן בבית ח' שלמה בכור [חוצין], ודרש. וכמו כן דרש בשבת זכור. וחלק מהאנשים חתמו לו [עצומה] שיהיה ח' [כס] באשי. ואחרי זה דיברו עליו דברים שהס מלהזכיר וח' שלמה הוציאו מביתו, והלך בחודש אב תרמ"ה' (כתב-יד באוסף שלמה שאשה, דף 18. אני מודה לידידי ר' יעקב זמיר שהעביר לידי תצלום של מקור זה ותרגם אותו מערבית-יהודית). דבריו החריפים של רא"ח על הרב חוצין (להלן, הערה 184) ככל הנראה קשורים לפרשה זו.

על פי הידוע לנו על רא"ח ייתכנו כמה סיבות להיווצרותם של מתחים אלו: (1) התערבותו בהתנהלותן של הקהילות שביקר בהן, הבעת זלזול במנהגיהן ושלילת נוסחי תפילה מקומיים; (2) עיסוקו הרב בריפוי, שעלול היה לסכן את הקהילה המקומית במקרה של מות מטופל, במיוחד מטופל שהיה מקורב לשלטונות; (3) הסתבכות של בני הקהילה עם השלטון בשל התנהגותו הבלתי יציבה של רא"ח; (4) התבטאויותיו החריפות והבוטות כלפי רבנים ודמויות מפתח בקהילות.

1. בעברו בוואן בחודש ניסן תר"ם (מרס-אפריל 1880) התערב רא"ח בריב בין בני הקהילה לבין יוסף אזולאי, אחד מבעלי התפקידים בה; פסל את השוחט יהודה גוזלן מלשחוט ומנע ממנו להיות שליח ציבור; תיקן הסכמות ואף הריץ מכתבים בעניין זה לקהילות השכנות.¹⁶¹ בפאס פסל שוחט מלשחוט.¹⁶² סמוך לשנת תרמ"ג (1883), בהיותו בפונה שליד בומביי, התנגד בחריפות לפסק של החכם המקומי ואף נזף בו בפומבי.¹⁶³ בבגדאד העיר לאחד מקלי המוח מהני בבלאי' שנהג ללבוש בגדים לבנים בשבת, וטען נגדו שלא ראוי לנהוג כך, ושיש לחוש ליוהרה.¹⁶⁴ הוא הביע התנגדות למנהגי חזנות שנהגו בקהילת אומיר וביקש לבטלם.¹⁶⁵ בגיברלטר ביקר בחריפות את מנהג המקום לומר בליל יום הכיפורים אשכבות לכל מתי הקהילה מאז היווסדה.¹⁶⁶ וכן התנגד בתוקף למה שכתב הר'

¹⁶¹ אביעה חידות, דף כא ע"א – כז ע"א.

¹⁶² שם, דף סג ע"ב.

¹⁶³ 'אחד חכם... שהורה בעיר פ'ונא... לאחד חשון בנים אשר היה לו ט"מ [טבילת מצווה] בליל ר"ה [ראש השנה]. וההמוני [השואל] הזה יש בלבו ריח של יראת שמים ונפשו לשאול הגיעה אם מותר... והחכם הטפש הזה הוא מנכדי אשור וחכמיה הורה לו... שאסור לעשותו אפילו בליל מוצאי ר"ה בעבור כבוד צום גדליה, ועשה כהוראתו. ואח"כ [ואחר כך] נודע הדבר ועשינו לו נזיפה גדולה לסכל הנז" (בית דין, דף לט ע"ב – מ ע"א, אות ד).

¹⁶⁴ בית הכפורת, דף קצב ע"א, ערך 'יהירים היינו'.

¹⁶⁵ 'ישתקע המנהג הרע הזה שנוהגים בעיר אומיר דבימים נוראים, עם שהש"ץ ת"ח [שהשליח ציבור תלמיד חכם] עצום ורב גדול בחכמה ובמניין, יעלה המפטיר, דהיינו המנגן המקרא, ריש בריוני בוקי סריקי ומשחית ומחבל להד' [ארבע] הפאות [כך!] הראש והזקן, דוחק ונכנס אל הקודש פנימה וריח טומאתו בוקעת ועולה עד לב מתהומא עד רום רקיעא, עומד לימין הש"ץ ואומר הקדיש והקדושה וכתר דמוסף ודנעילה וברכת כהנים לברך הק"ק [הקהל קדוש] ביום הנורא הזה יען שהקול' לפי כבודו' (שם, דף קצט [צ"ל: רג] ע"א-ע"ב).

¹⁶⁶ 'ישתקע המנהג הרע והמר אשר נוהגים בעיר ג'יבלטי'רא ע"א בליל יוה"כ [יום הכיפורים] אחר שמציאים הספרים טרם יתחיל

יוסף חיים מבגדאד (1835–1909) בחיבורו 'תקון תפלה'¹⁶⁷ בעניין אמירת הפיוט 'כתר מלכות' מאת ר' שלמה אבן גבירול¹⁶⁸ ופסל את דבריו בחריפות.¹⁶⁹

הש"ץ כל נדרי מוציאים ספר המתנים כתיבת יד משנת התקל"ה [1775]... קרוב לכמה אלפים מתים... ומתחיל החזן או הגבאי אחד בריון ור"ק... ועושה השכבות לכלם בשם יקרא כמו ב' שעות. ואח"כ אומרים כל נדרי וערבית וסליחות בלעטה [במהירות] גדולה ובדילוגים וכן עושים ביום יוה"כ אחר גמר קריאת ס"ת [ספר תורה] כמו ב' שעות ואח"כ אומרים המוסף בהבלעה גדולה והסומכים עם החזן אומרים לו מהר וקצר הרבה בזריזות גדולה ובמהירות יותר מבחול, וסדר העבודה אחת למעלה ושבע למטה, אז נבהלתי מראות... ואמרתי לפרנס הקהל זרת ארכו זרת רחב... והשיב לי שזה מנהגם משנים קדמוניות ומנהג מבטל הלכה. ושמתי דברתי עם ב' חכמים המצוים בעיר הנז' החכם שמואל לעצרי [צ"ל: לעסרי (תטואן 1800 – גיברלטר 1890)] והב' המפורסם במעשים [רעים?] בעוב"י [בעיר ואם בישראל] טטואן יע"א וכבוד אלהים [הסתר דבר?] הוא וידל נביאזיון [גביון] וכדי בזיון אמר אלי כתוב בספרים שגם המתים צריכים כפרה ביוה"כ. אמרתי לו א"כ [אם כן] נתחיל מאדה"ר [מאדם הראשון] (שם, דף לט ע"א-ע"ב, אות ד).

¹⁶⁷ קונטרס 'תקון תפלה' נדפס בעילום שמו של המחבר, אולם מקובל שמחברו הוא הרב יוסף חיים מבגדאד, מחבר הספר 'בן איש חי'. בכתבה שהתפרסמה בעיתון 'הדובר' בבגדאד מעט לאחר הופעת הספר נאמר ש'ישראל קדושים אשר בעירנו זאת [בגדאד]... מידי שנה בשנה בשבת תשובה נקבצים... לשמוע הדרשה מפי הדרשן המפורסם... ח"ר [חכם רבי] יוסף חיים... ובפרט בשנה זו אשר חידש לנו... בנוסח התפלות... ואשר ייחד לה ספר לשמה בחבור כרך קטן בשם תקון תפלה' (הדובר, י"א בתשרי תרל"א). ר' שלמה בכור חוצין כתב במחזור לראש השנה שפרסם בבגדאד בשנת תרנ"ב: 'כתב בס' [פר] תקון תפלה המיוחס לה' הג' [און] רי"ח [ר'] יוסף חיים טוב הי"ו [השם ישמרהו ויחייהו] (חיים טובים, ב, דף נו ע"א). ברור שאילו ייחוס הספר לר' יוסף חיים לא היה דבר ידוע ומפורסם, לא היה כותב זאת הרב חוצין בעירו של המחבר ובעודו חי. את המידע על דברי הרב חוצין קיבלתי מידידי ר' יעקב זמיר, ותודתי נתונה לו על כך. על ספריו עלומי השם של ר' יוסף חיים ראו עתה: הלל, עמ' 396–424; ועל ספר 'תקון תפלה' בפרט ראו: שם, עמ' 403–404.

¹⁶⁸ 'ראוי לכל אדם להמנע מלאומרו יען מלבד שיש בו דברים בעניין הגלגלים ומזלות וכיוצא דיש לגמגם בהם, אלא גם בלשון הבקשות שבו יש דברים שאינם מתוקנים היטב' (תקון תפלה, דף כה ע"ב).

¹⁶⁹ 'ואיך מלאו לבו לזה הקל מוח חד מן הני בבילאי לאסור איסור

2. רא"ח העיד על עצמו: 'אמר הא'ח [הצעיר אברהם חמוי] אמרתי בחפשי על חכמת העשבים... מצאתי ראיתי עשב אחד המועיל לחולי הקוליר'ה... וכבר אותה הוכחתי במכתב העתים [בכתבי־עת]... וכבר ערכתי אותה לפני גדולי המלך [הסולטאן] אשר בקושטנינופולי ויען היה בעניני המלוכה משכתי את ידי מלכתבה להם פעם שנית'.¹⁷⁰ הוא קנה בדמים יקרים עשב אחר, שבטעות חשב שהוא דודאי ראובן, צמח שלפי המסורת העממית הוא סגולה לפוריות, וכמעט נתנו לאישה חשוכת ילדים, אך נמנע מעשות זאת לאחר שהזהר על ידי רופאים שעשב זה הוא סם מזיק ומסוכן העלול להמית.¹⁷¹

3. בהיותו בבגדאד בשנת תרמ"ה (1884) היה רא"ח יוצא ונכנס אצל מושל העיר והתחבב על אנשי הממשל, בין היתר בשל מוצאם המשותף מארם צובה.¹⁷² אולם לפתע חדל לבקרו, הסתגר בביתו תקופה ממושכת, ולמרות הפצרתו של המושל, לא נעתר לבקשתו ונמנע מלהופיע בפניו בטענה שאינו יוצא מפתח ביתו מפחד עין הרע.¹⁷³

4. רא"ח התעמת עם אישים רבים מן המפורסמים בנוף היהודי בתקופתו, כולל אנשי הנהגה בכמה מקהילות המזרח. לדוגמה הוא התעמת עם ר' אברהם פאלאג'י רבה של אומיר, עם ר' שמואל לעסרי ווידאל גביון מחכמי גיברלטר,¹⁷⁴ עם ר' שלמה בכור חוצין, מן המרכזיים שבחכמי בגדאד, עם חכם הקהילה

ללמוד כתר מלכות לרשב"ג קורא אני עליו חרמו תבא ועל קדקדו חמסו ירד... מבין ריסי עיניו ניכר שהוא ריק מחכמה הנפלאה הלזו. שומו שמים על זאת כי זה מהדברים הקשים שיש בעולם, רשע ימשול בצדיק, וחול בקדש, תועבה היא אחד בבלי מן הטפשים הגדולים שאינו יודע לדבר לא בלה"ק [בלשון הקודש] ולא בלשון בני יהודה והגליל, ידבר גבוהה גבוהה על ראש המשוררים ואבי המדקדקים הוא הקדוש מהר"ש בן גבירול (בית הכפורת, דף צח ע"ב – צט ע"ב).

¹⁷⁰ אביעה חידות, דף עה ע"ב.

¹⁷¹ ראו לעיל, ליד הערה 127.

¹⁷² עלי פרח (לעיל, הערה 139).

¹⁷³ שם ז, 40 (ד' בניסן תרמ"ה), עמ' 273.

¹⁷⁴ ראו לעיל, הערה 166. ככל הנראה מדובר בחכם וידאל גביון

שנפטר בגיברלטר בי"ג בניסן תרמ"ח. ראו: אבקסיס, ג, עמ'

19.

בפונה שבהודו, עם ר' שמואל נחמה,¹⁷⁵ שהיה שד"ר מירושלים בהודו,¹⁷⁶ ועוד. לא נדע מה בדיוק התחולל בכל מקרה ומקרה, אולם המשותף לכל המקרים הוא סגנונו הבוטה והחריף של רא"ח כלפי בעלי ריבו. בהתקפותיו עליהם עשה שימוש וירטואוזי בפסוקי מקרא ובלשון חז"ל, וברוב המקרים לא הזכיר את שמות יריביו אלא ברמז בלבד או בסילוף. כך כינה את ר' אברהם פאלאג'י 'הא"פ' [אברהם פאלאג'י הגדול],¹⁷⁷ ובמקום אחר קרא לו 'הקאמיק'א של אזמיר'.¹⁷⁸ את שם משפחתו של ר' וידאל גביוזן הזכיר בסילוף 'נביאזיון', וחרז

¹⁷⁵ 'וכמו צער בנפשי שמה ושערורה נהייתה בארץ הצבי ישראל על במותיך חלל שליחא דרחמנא ליצילן [כך!] בזמן הזה הגדיל לעשות במתא קושין [בעיר קוצ'ין] במחוז מלבר, עבר שם צובע מנעלים היה בירושלים תובב"א ויתן שליחות כולל ולהורות נתן בלבו מורה רעה לרבים חללים הפיל הרבה ממזרים בישראל הוא הרב המב"ל [?] ש"ן [שמואל נחמה], עלה בָּאָשׁוּ ותעל צחנתו הגדיל לעשות לסדר גטין וחליצות, וילך אחרי הבצ"ע בצע כסף, וכ"ע [כולי עלמא] ידעי את האיש ואת שיחו עמא דארעא דישראל, לא ידע לכווני אמרא ע"ה [עם הארץ] דאורייתא ודרבנן ולמפורסמות אין צריך ראייה. והנה כבר ערכתי משפט הגיטין הללו לצד עילאה רב"ד [ראש בית דין] מקודש עיה"ק ירו' ת"ו כמהר"ר [עיר הקודש ירושלים] תיבנה ותיכונן כבוד מורנו הרב רבי' בכור שאול אלישר... לעיין בדין הגיטין הללו ולהתירם מכבלי העיגון... ולא ידעתי למה לא השיב לשואלו דבר כי... ע"י שליח לאמר פן ואולי נמצא בידי הנובער הזה איזה סדר גט מאביו, לכשיבא אצלנו נראה איך יכול דבר... ומה לי אם יש בידו סדר גט מאביו, או מראשון לציון כיון שהוא עצמו אינו יודע בטיב גטין... ומה לדור שכך עלתה בימיו בוקי סריקי כמו שמשא [צ"ל: שמואל] נחמה יסדר גטין, ורב"ד על קרתא קדישא [העיר הקדושה] ישיב אולי יש בידו סדר גט, וצא תאמר לו להרב ישא ברכה [הרב אלישר] יצ"ו פקח עיניך... שאותם המסדרים גיטין עפ"י סדר גטין הנדפס לפניהם כמו שמסדרים סדר הגדה של פסח ומרבים ממזרים בישראל' (בית הכפורת, דף קפה ע"ב – קפו ע"א).

¹⁷⁶ ר' שמואל יצחק נחמה היה שד"ר ישיבת 'בית אל' להודו ולבבל בשנים 1877-1886. הוא ביקר בבגדאד בשנת 1877, ובשנת 1884 היה בבומביי. בהודעה שפרסם בשלהי 1883 החרים את כל מי שהעלילו עליו דברים אשר לא אמרם בקשר לטבילת היהודים השחורים בקוצ'ין, כאילו יצא נגד ההיתר של השד"ר אשר אברהם הלוי בנדון זה. הוא חלה בבגדאד ונפטר בד' באלול תרמ"ו (1886). ראו: בן-יעקב, שלוחים, עמ' רעח.

¹⁷⁷ בית אל, דף עח, ע"ב, אות א. אני סבור שגם מה שכתב שם, דף עא ע"א ('והא"ף הכסיל') מכוון אל הרב פאלאג'י.

¹⁷⁸ בית הכפורת, דף קצד ע"א, ערך 'למדנו'. קאימקם בתורכית פירושו: ממלא מקום. ייתכן שרא"ח התכוון שהרב פאלאג'י

זאת עם 'וכראי בזיון'.¹⁷⁹ את ר' שלמה בכור חוצין, שהרבה להשתמש בכינוי שב"ח, ראשי התיבות של שמו, כינה רא"ח 'שב"ח' בכרי'.¹⁸⁰ הרומז לדמותו של 'איש בליעל ושמו שבע בן בכרי' (שמואל ב כ, א). את ר' יוסף נסים בורלא, מחכמיה המרכזיים של ירושלים, הוא כינה 'יוסף אורלה', בלא שום תואר רבני, וכך התייחס גם לר' רחמים יוסף פראנקו, רבה של חברון בעת ההיא.¹⁸¹ לפרנס הקהל בגיברלטר, שלא עלה בידי לזהותו, הוא קרא 'זרת ארכו וזרת רחבו',¹⁸² ולשוחרט מפאס שפסל מלשחוט קרא יש"ן.¹⁸³

אמנם התבטאויותיו החריפות של רא"ח נבעו לטענתו מתוך ביקורת על מצבים שנראו לו בלתי תקינים, מסיבות מוסריות או דתיות. אולם הקורא את דבריו מבחין שהם חורגים מן הביקורת העניינית ונהפכים לפגיעה והעלבה אישית, בסגנון חריג בחריפותו ובביטויים שנדיר למצוא כדוגמתם בכתביהם של תלמידי חכמים. נראה בעליל שמלבד הביקורת העניינית נבעו התבטאויותיו של רא"ח מעימות אישי. מסתבר שסגנונו החריף כל כך היה בעוכריו, ולמרות דמותו הכריזמטית וגדולתו התורנית, הוא נדחק פעם אחר פעם אל השולים והורחק מן ההווה הקהילתית.

רא"ח ראה את עצמו נרדף על ידי אישים ומנהיגים בקהילות שביקר בהן, וביטויים לתחושתו זאת רווחים בכתביו. לדבריו היהודים בתורכיה התייחסו אל האורחים כחשדנות רבה ובצרות עין, ולעתים קרובות אף העלילו עליהם עלילות שווא של רדיפה אחר נשים, משכב זכר ועוד:

כמה צער בנפשי על הרעה החולה אשר מצויה באיזה מקומות ובפרט בערי תוגרמה, ולבי דווי על הכשרים הנחשדים על לא עוול בכפם והם תמימים צדיקים וחסידים... וזה [כך!] המדה בגבול תוגרמה אשר בראותם איזה ת"ח

מילא את מקום החכם באשי. אולם ייתכן גם שכדי להביע זלזול שיבש את המילה והחליפה במילה דומה שפירושה: מיטה קטנה (מיטה בלאדינו: cama).

¹⁷⁹ שם, דף לט ע"ב, אות ד.

¹⁸⁰ שם, דף קצה ע"א, ערך 'נאצנו נאפנו'.

¹⁸¹ 'ומי פתי יאמין שיוסף אורלה שליחא דרחמנא ליצלין ממנו שהוא מכת המקובלים האמתיים. אינו כי אם מכת המקבלי לשה"ר [לשון הרע] שהורג כמה נפשות, ארור מכה רעהו בסת"ר בגימ' בלשה"ר... וכבר גליתי בספרי הקטן כ"ח מעשיו באורך, הוא ורחמים פראנקו וסיעתייהו, מלבד מה שגילה המו"ל החבצלת בעיה"ק ירושלים ת"ו, גילה טפח וכיסה טפחים' (נפלאים מעשיך, דף מז ע"ב).

¹⁸² בית הכפורת, דף לט ע"א, אות ד.

¹⁸³ אביעה חידות, דף סג ע"ב.

[תלמיד חכם] גדול או קטן או רב או מורה שה' הגיה חשכו והצליח דרכו ויתן חנו בעיני עמו וה' עמו, אז ויקנאו בו אחיו קנאה מחמת שנאה ולא יכלו דברו לשלום, וכדי לפגום כבודו ולהשפילו מתעוללים עליו עלילות ברשע להתעולל באמרם בנערים או באשת איש מתגולל, זה דרכם כס"ל [כסל למון] חושדים בדברים אשר אין להם עדות למו.¹⁸⁴

רא"ח הביע את אכזבתו מן המנהיגים ומן הפרנסים שפגש בחלק מן הקהילות שביקר בהן:

ונהגו לעבור לפני התיבה פרנסי ומנהיגי הדור, שהמה יראי השם יודעים בצער הדור ומכוונים לבם ביותר. ולא הפרנסי ומנהיגי זמננו זה אשר הם באכזריות חימה על הצבור בגאווה ובזו בקצת מקומות שראיתי ובפרט עם העוברים ושבים לובשים אכזריות וחימה עזה עליהם, לא יאבה ה' סלח להם כי אם משובם מסורם ודרכם אשר לא טובים.¹⁸⁵

לא אחת האריך רא"ח בסיפור הנפלאות שחולל בהזדמנויות שונות. באחד המקרים – כאשר פעל בשנת תרמ"א (1881) להורדת גשמים בזמן הבצורת במראכש¹⁸⁶ – הוא נימק את הצורך בפרסום מעשיו הנפלאים בכך שאלה עשויים להגן עליו מפני אנשים המוציאים עליו שם רע.¹⁸⁷ ייתכן שכוונתו הייתה למה שעבר עליו באחת מערי אלג'יריה בשנת 1879, כשלטענתו העלילו עליו עלילות שווא ואף הכניסוהו לכלא לימים אחדים על לא עוול בכפו. בעקבות אירוע זה הוא פרסם בליוורנו כתב הגנה (בדף בודד) בשם 'לוחות העדות'.¹⁸⁸ נראה שלאירוע זה (או שמא למה שאירע לו באזמיר, ועל כך

¹⁸⁴ דבק מא"ח, דף סד ע"א, אות ב. אותם הפגמים עצמם הדביק רא"ח לבעלי ריבו: את בניו של ר' אברהם פאלאג'י האשים ברדיפה אחר נשים (ראו להלן, ליד הערה 217), ואילו את ר' שלמה בכור חוצין האשים במשכב זכר עם נערים ('ואני אגיד לעולם על מה ששמעתי באומרים לי תוככי בבל היינו בגדאד... על האי גברא ושמו נקרא איש בליעל שבח [שלמה בכור חוצין] ו' בכרי... דמסאיב נפשיה... הוא עשה שלא כהוגן בילדותו, ויהי כי נרבע לרוב רבעו' [בית הכפורת, דף קצה ע"א, ערך 'נאצנו נאפנו']).

¹⁸⁵ זמן בית דין, דף ט ע"א, אות ה.

¹⁸⁶ ראו לעיל, ליד הערה 153.

¹⁸⁷ 'וקמי שמייא גלייא לא חפצתי להעלותם על ספר, אמנם מחמת הני רשעים... בעלי לה"ר [לשון הרע]' (אביעה חידות, הסכמות, דף ד ע"א).

¹⁸⁸ ראו על זה לעיל, עמ' 16-17.

בהמשך) כיוון רא"ח כשכתב באותה שנה 'ואויבי ילבשו בושת בתיהם קבריהם תחשכנה עיניהם, אחד באחד יגשו, ערומים ולא יתבוששו, דין רישיה תביר ודין מוחיה פציע [זה ראשו שבור וזה מוחו פצוע], הדוברים רע על נפשי'.¹⁸⁹

כאמור אחד הרבנים שהיו מטרה לדבריו הקשים של רא"ח היה רבה של קהילת אומיר, ר' אברהם פאלאג'.¹⁹⁰ רא"ח בא לאזמיר סמוך לשנת תרכ"ז (1867), והיה אורח בביתו של הגביר יוסף שלם באחד מפרווריה, בכפר בורנובה.¹⁹¹ הוא התרועע עם תלמידי החכמים מן הבולטים בקהילה, בהם ר' יהושע שלמה ארדיט (1876-1879), מחבר ספר 'חינא וחסדא',¹⁹² ר' משה הכהן נהר (1825-1894), חתנו של ר' אברהם פאלאג' ומחבר הספר 'כסא דברכתא',¹⁹³ ר' שמואל אלעזרן' סינייור (1810-1875),¹⁹⁴ ר' חיים פאלאג' (1787-1868),¹⁹⁵ ר' חיים בנימין פונטרימולי (1795-1873), מחבר הספר 'פתח הדביר',¹⁹⁶ ור' יצחק פיג'ון (1820-1889).¹⁹⁷ ספרו הראשון של רא"ח, 'האח נפשנו', שראה אור באזמיר בשנת תר"ל (1870), זכה להסכמתו של ר' חיים פאלאג'.¹⁹⁸ ר' אברהם פאלאג' מוזכר בספרו זה, ומתואר בו כ'מורנו ורבנו המובהק', ונראה שבעת

¹⁸⁹ לדרש אלהים, בתחילת הספר, 'מודעא רבא לאורייתא'.

¹⁹⁰ בנו הגדול של ר' חיים פאלאג', נולד בחודש חשוון תקס"ט (1808). גדל על ברכי זקנו ר' יעקב פאלאג' (1755 לערך - 1828), ורבו המובהק היה אביו, וממנו קיבל תורה בישיבות 'בית יעקב', 'בית אברהם' ו'בית הילל' (פדה את אברהם, הקדמה). עסק בהגהת ספריהם של חכמי עירו ובעיקר ספרי אביו. פרסם כעשרים חיבורים בכל מקצועות התורה - שאלות ותשובות, דרשות, פרשנות על המקרא על התלמוד ועל המדרש, חידושי הלכה, ספרי מוסר בלאדינו ועוד. מלבד הנדפס בחיבוריו, תשובות ודרשות רבות שלו פזורות בספרי חכמי דורו, ומאות מחידושיו מובאים בספרי אביו ואחיו. לאחר פטירת אביו בשנת 1868 ומאבק על ירושת התפקיד, התמנה לחכם באשי, רבה של הקהילה מטעם השלטון, ועמד בראש הקהילה עד פטירתו בכ"ג בטבת תרנ"ט (1899).

¹⁹¹ האח נפשנו, הקדמת המחבר. יוסף בן חיים מרדכי שלם נפטר בט' בתמוז תרמ"ג (אברהם את ידו, א, כד, א). לדברי תורה ששמע

רא"ח מפי מארחו זה רא: דבק מא"ח, דף יח ע"ב, אות מז.

¹⁹² אביעה חידות, דף פו ע"א; האח נפשנו, דף לט ע"ב.

¹⁹³ בית הבחירה, דף ע"ב, אות מב.

¹⁹⁴ האח נפשנו, דף כח ע"ב.

¹⁹⁵ שם, דף לג ע"ב.

¹⁹⁶ שם, דף צו ע"א.

¹⁹⁷ שם, דף ק ע"ב.

¹⁹⁸ ההסכמה נכתבה בשנת תרכ"ז, שנה לפני פטירתו של הרב חיים פאלאג'.

ההיא עדיין שררו בין השניים קשרי ידידות ואחוה.¹⁹⁹ לעומת זאת בספריו של רא"ח 'בית אל' ו'אביעה חידות' יש התבטאויות קשות ביותר כלפיו. 'בית אל' עלה על מכבש הדפוס בשנת תרל"ח (1878), והדפסתו הושלמה שנה לאחר מכן. אולם לספר צורפו הסכמות שניתנו למחבר שנים אחדות קודם לכן,²⁰⁰ בהן אחת מחודש תמוז תרל"ד (1874), מאת רבני אزمיר ר' יהושע שלמה ארדיט ור' אברהם פאלאג'. בראש ההסכמה העיר המחבר ש'ההסכמה הלזו היא על סה"ק [ספרי הקטן] דבק מא"ח [שנדפס בשנת תרל"ד] והדפסתה פה עבור כבוד חתימת יד"ק הרה"ג בעהמ"ח [יד קודשו הרב הגאון בעל המחבר ספר] חנא וחסדא זצוק"ל [וזכר צדיק וקדוש לברכה]. במילים אחרות, רא"ח הדגיש שהיה מוותר על ההסכמה הזאת, שמתנוסס בה שמו של הרב פאלאג', אך צירף אותה לספרו רק בשל חתימתו של הרב ארדיט. מכאן נראה שמשוהו התערער בקשר בין השניים, אולם דברים מפורשים על כך נכתבו בתוך הספר עצמו. בחידושים שכתב רא"ח בספר 'בית אל' על סדר הווידוי הגדול, בדבריו על הפסקה שמתוודים בה על ש'למדנו תורה שלא לשמה ושלא בקדושה', הוא האריך בעניין חומרת האיסור של לימוד בספרים שכתבו מינים. הדברים כווננו לספרים בלאדינו – בהם ספרי תנ"ך וספרי דקדוק – שהדפיסו אנשי המיסיון הפרוטסטנטי כדי לקרב אליהם באמצעותם את היהודים.²⁰¹ בין המקורות שציטט לחיזוק עמדתו הביא רא"ח את מה שכתב ר' חיים פאלאג' באחד מחיבוריו, ומיד לאחר מכן הפנה אצבע מאשימה אל ר' אברהם פאלאג' על שבשנת תרל"ח (1878) נתן הסכמה לאחד מספרי המינים, נגד הוראת אביו:

ומה אענה ומה אומר על בנו הא"פ [ר' אברהם פאלאג'] הגדול שנתן הסכמה על ספריהם בעוב"ב [בעיר ואם בישראל] איזמיר... שנת תרל"ח.²⁰² שרי ליה

¹⁹⁹ 'כתב מוה"ר [מורנו ורבנו הרב רבי] המובהק מר ברי' [ה] דרבינא... בספרו הבהיר שמו אברהם... הנ"מ [הנדפס מחדש] (האח נפשו, דף ח ע"א; סה ע"ב, אות ה).

²⁰⁰ מלבד ההסכמות שניתנו לספר הזה עצמו נוספו כאן הסכמת ר' חיים פאלאג' משנת תרכ"ז (1867), שנדפסה בחלקה בספר 'האח נפשו' (1870) ובשלמותה בספר 'דבר מאח' (1874); הסכמת ר' שמעון דייטש מירושלים משנת תרכ"ח (1868), שנדפסה פה לראשונה; הסכמתם של ר' יהושע שלמה ארדיט ור' אברהם פאלאג' משנת תרל"ד (1874), שניתנה לספר 'דבק מא"ח'.

²⁰¹ על פעילות המיסיון בערי האימפריה העות'מאנית באותה תקופה ראו למשל: בורנשטיין-מקובצקי.

²⁰² מדבריו בהמשך נראה שמדובר בספר 'מוסר או חכמה' (בית אל, דף עט ע"א). על פי הידוע לנו בביבליוגרפיה העברית,

מאריה [ימחל לו הקב"ה] אשר כנגד קדושת אביו וחסידותו והרחקתו אותם
ובא הוא לקרב את המורחקים בזרוע בהסכמתו... וגדולה מזו הורה גבר לא'
ממלמדי תינוקות... ללמד את תינוקות בלשון לאדינו חדש שלהם.²⁰³

רא"ח ציין שאין בדבריו משום 'בזיון תלמיד חכם', מפני שמטרתו רק להפריש
את העם מן האיסור, ומתן הסכמה לספרי מינים עשוי לשמש תקדים ולהכשיל
את המון העם שיבואו להכשיר ספרים אלה באופן גורף.²⁰⁴ אולם בהמשך
דבריו ערער רא"ח על סמכותו הרבנית של ר' אברהם פאלאג', וכהוכחה לכך
הדגיש ששמו נשמט מרשימת הרבנים במשפחתו שהכין קרובו רפאל יוסף
חזן.²⁰⁵ רא"ח האשים בשני מקומות נוספים בחיבוריו את ר' אברהם פאלאג'
על שנתן הסכמה לספרי מינים: בקצרה בספרו 'בית הכפורת',²⁰⁶ ושוב באריכות
בספרו 'אביעה חידות'.

בספר 'אביעה חידות' סיפר רא"ח על ויכוח שניהל עם חכם מאומות העולם
שפגש באחת הספריות באיטליה על מקור החכמה – אם מידי חכמי יוון או
מחכמי ישראל. את הוויכוח הוא חתם בהוראה להתרחק מן המינים ומכתביהם
והוסיף סימוכין לכך מכתבי רבנים. בין היתר ציטט את דברי ר' חיים פאלאג'
שתלמיד חכם התומך במינים יש לנדותו בציבור. בהקשר זה שוב נדרש רא"ח
לעניין ההסכמה שלטענתו נתן ר' אברהם פאלאג' לספרי מינים, והפעם דבריו
בלתי מרוסנים. גם אם לא כל הרמזים שכתב מובנים, סגנונו התקיף אינו
מותיר מקום לספק באשר לכעס שחש כלפי בן ריבו. כאמור הוא התייחס לפסק
ההלכה החמור של ר' חיים פאלאג' כלפי מי שתומך במינים, והוסיף: 'דבריו
[של הרב פאלאג' האב] דברים המצודקים הן הן יכפו האף [ר' אברהם פאלאג']

בשנים 1877-1878 לא נדפס באזמיר שום ספר מטעם
המסיון.

²⁰³ בית אל, דף ע"ב, אות א.

²⁰⁴ 'וכשרואים העון [צ"ל: המון] העם הסכמת ר'ב ע"ס [על ספר]

מינים חושבים שכל ספריהם אמת וצדק ח"ו [חס ושלום], דאל"כ
[דאם לא כן] איך מסכים עליהם רב שלהם? ומשם יוצאים
לתרבות רעה... וזה ממש ולפני עור לא תתן מכשול' (שם).

²⁰⁵ 'וכבר יצא לאור... בקרית חוצות ע"י גואלו הקרוב אליו הגביר
רפאל יוסף חזן נ"ע [נוחו עדן] אביו של הרב... אליהו חזן...
שהעלים שמו בשלשלת יוחסין אשר לו... במכתב העתים אשר
לו אשר יכונה בשם איספיראנצה [צ"ל: לה איספיראנזה]
(שם, דף ע"א). רפאל יוסף חזן (1823-1877) היה בנו של
הראשון לציון ר' חיים דוד חזן (1790-1869), אחי אמו של הרב
חיים פאלאג'.

²⁰⁶ בית הכפורת, דף קצד ע"א.

הגדול איך... הסכים על ספריהם'. מיד לאחר מכן פתח רא"ח במסכת ארוכה של השמצות אישיות, שחלקן כבר הובאו בספרו 'בית אל', כגון השמטת שמו של ר' אברהם פאלאג'י מרשימת גדולי המשפחה.²⁰⁷ בהמשך דבריו, וללא כל קשר לנדון, מתח רא"ח ביקורת על נוסח הוידוי שכתב ר' אברהם פאלאג'י בספרו 'והוכיח אברהם'²⁰⁸ והדגיש שהנוסח אינו ראוי ואינו מועיל כלל אלא אדרבה הוא עשוי להכשיל את הבחורים הקוראים בו.²⁰⁹ מיד לאחר מכן האשים רא"ח את ר' אברהם פאלאג'י בהשתלטות על תפקיד רב הקהילה באזמיר בכוח הזרוע לאחר פטירת אביו:

עוד בה בקש לעשות גדולה לעצמו דהיינו אחר פטירת מר אביו זלה"ה [זכרו לחיי העולם הבא], הרה"ג [הרב הגאון] בעל המחבר ס'פר [חנא וחסדא ו] יהושע שלמה ארדיט] ראש ב"ד [בית דין] מקודש ומשנהו הרב בעל ס'פר [פתח הדביר ו] חיים בנימין פונטרימולי] וחר"ה שיגור'א [ו] ר' רחמים נסים יהודה די שיגורה] הוא שלישי ועכ"ז [ועם כל זאת] הוא חותם 'אנכי מרביץ תורה פה איזמיר'... הרי הוא כרותח לא ישקוט ולא ינוח, תנורו של בן דינאי... שהלהיב עניין המחלוקת ע"ע [על עניין] החותם והבירט,²¹⁰ קטיע'א בר שלום בשלמ'א חור'ב... דהיינו אחר שהביאו מהר"ש דנון²¹¹

²⁰⁷ 'והיה אם שמוע במכתב העתים אשר בשם יכונה איספיראנצא [כך!] לגואלו הקרוב אליו הגביר רפאל יוסף חזן נ"ע ומי יודע לשארית נאלי'תו קרא שמטה סגר עליהם המדב'ר גלה טבח וכסה טפחים למען אבות' (אביעה חידות, דף לט ע"א). רא"ח רמז כאן שמשום כבוד אבותיו הושמט בכוונה שמו של ר' אברהם פאלאג'י מאילן היוחסין של המשפחה שלדבריו פרסם קרובו רפאל יוסף חזן בעיתון 'לה איספיראנסה'. לא עלה בידי לאתר את גיליון העיתון 'לה איספיראנסה' שבו לדברי רא"ח הופרסם אילן היוחסין של משפחת חזן. אילן היוחסין של משפחת חזן – שר' חיים פאלאג'י ובנו ר' אברהם השתייכו אליה – פורסם כמה וכמה פעמים. ראו למשל: ישרי לב, דף ה, בסוף הספר; זכרון ירושלים, עמ' 131-132, ובשני הספרים הזכר שמו של ר' אברהם פאלאג'י.

²⁰⁸ והוכיח אברהם, ב, דף קנו ע"ב – קנז ע"א.

²⁰⁹ 'התייצבו וראו בספרו והוכיח אברהם... מן הוידוי אשר עשה כאשר כל שומעו תצלנה אזניו ויקרע סגור לבו ומהם ילמדו בחורי חמד' (אביעה חידות, דף לט ע"א).

²¹⁰ בתורכית: Berat, כתב הזכויות, למנות רב במקום הרב הנפטר.

²¹¹ ר' חיים שמואל דנון היה דיין באדירנה, אביו של ר' בכור יוסף דנון (1831-1909) וסבו של ר' אברהם דנון (1857-1925), מנהל הסמינר לרבנים באסתאנבול. עם פטירתו של ר' חיים פאלאג'י

מעיר קושטנטינא פול'י [כך! והכוונה לקונסטנטינופול] להיות המשרה על שכמו עשה כמה עניינים עד שהוציאו בפחי נפש, וכן עשה להרב המתנהג בחסידות ר' יוסף [יהודה] חכים²¹² אשר לא עשו אבותיו ואבות.²¹³

בהמשך האשים רא"ח את ר' אברהם פאלאג'י בבצע כסף – לדבריו הוא פנה לקהילות אחרות בבקשת תמיכה לשיבותיו בטענות שקריות ועשה שימוש לא ראוי בשמו וביוקרתו של אביו המנוח לטובת עצמו:

הוא [ר' אברהם פאלאג'י] היה אומר בשבילי נברא העולם, כולכם חייבים בכבודי, הנה אנכי מכה במטה אשר בידי, ויך את הסל'ע במטהו, חומד בזרוע לאמר הב הב, שאני בן אב מגן אבות, אף גם זאת שפת חלקות... מקצוי ארץ וים רחוקים זה דרכו כותב לכל ערי הרחוקים, וערי איאורופא [כך!] 'אבי אבי עלה למנוחות צדיקים, ונשארה הישיבה עם כך וכך תלמידים'. והלאי יהיה א' או ב' נצמדים, אף הוא היה מתכוין ליטול את השם ר'ב הונ'א, ויאהב המלכות מכל אדם גדולה ענוה, והפתאים המאמינים לדבריו הודו לו קראו בשמו, לשלוח לו המתנות, ומקבלן בספ"י [בסבר פנים יפות].²¹⁴

ההשמצות האישיות, שכבר לא נסבו על עניין התמיכה בספרי המינים, הלכו והחמירו ועתה הופנו גם לבניו של ר' אברהם פאלאג'י, ר' שלמה דוד פאלאג'י (1838-1914) ונסים פאלאג'י (1848-1905), לתכונותיהם האישיות ולהתנהגותם:

א"פ [אברהם פאלאג'י] ותולדות דיליה, אי בעית אימא [אם תרצה תאמר] לדרוש ולתור מאי אבות מאי תולדות איכא הכא תרתי משמע [מהו אבות מהו תולדות כאן מדובר בשניים],²¹⁵ זרעו למינהו [בניו כמוהו] בן[יצוי

נוצר מתח בקהילה סביב שאלת המינוי של רב הקהילה. עם המועמדים לתפקיד שנשלחו מהבירה נמנו הרב דנון והרב חכים המוזכר בהמשך. על מינוי של ר' אברהם פאלאג'י לאחר פטירת אביו ראו: גלנטה, עמ' 63-64; הכהן, תארים, עמ' 517, הערה 87.

²¹² ר' יוסף יהודה חכים, רבה של מְיֻסָּה ולאחר מכן רבה של צפת, ושם נפטר בחודש כסלו תרנ"ז (1896). ראו: חבצלת כז, יא (כ"ט בכסלו תרנ"ז), עמ' 79.

²¹³ אביעה חידות, דף לט ע"א.

²¹⁴ שם, דף מ ע"א.

²¹⁵ רמז לשני בנים.

כרוכים [כך!], אחריו, נכבדות מדובר ב'ם, הראשון הד'א בר אהב'ה ולא חשפ'ו
 אביו אהבה בתענוגים עונג בגן אשר צג גנת אגוז, גן לחור ועדן לחור מלמד
 ששימ'ש, בקי בסד'ר נשים בו בפרק באונ'ס ומפת'ה, כי יחס לבבו לבנות
 העי'ר מאן דהוה ליה ברתא אטמרא מינה [מי שיש לו בת ישמרנה מפניו].
 ואולם אחיו הקטן יגדל ממנו, אויל' מן[ורדוך], פרא אדם למוד פנקסיה
 דבלע'ם,²¹⁶ אין בית הבליעה פנוי ודבר ה' בָּזָה, לבבו פונה הולך אחר עיניו,
 שארי ליה מאריה [ימחל לו הקב"ה].²¹⁷

מה הניע את רא"ח להשתלחות חסרת תקדים זו ברכ אברהם פאלאג'י? מה
 עמד מאחורי ביטויי הקשים כל כך כלפי רבה של אומיר? מדוע הפך הקשר
 הידידותי ששרר ביניהם קודם לכן לעוינות המשתקפת מן הסגנון והתוכן של
 הדברים שכתב רא"ח בחיבוריו שראו אור לאחר 1878?²¹⁸ דומני שמעיון במגוון

²¹⁶ על פי 'שפיר קאמרת לדידי חזי לי פנקסיה דבלעם' (בבלי,
 סנהדרין ק"ע"ב). רא"ח כנראה ביקש לרמוז בביטוי זה
 ובהמשך המשפט שנשים פאלאג'י נהג לאכול באופן מופרז.
²¹⁷ אביעה חידות, דף מ ע"א.

²¹⁸ בדו"ש דמיוני בין המחבר לבין בנו בספר 'גבר ישראל' סיפר
 רא"ח שכתב את הדברים הקשים בספרו 'אביעה חידות' בשל
 קנאתו לה' נגד מי שפירשו את תורת ה' שלא כהוגן, אך מפני
 ענוותנותו חזר בו מן הדברים בהקדמת הספר (Mira hijo
 mio... cuando hayas visto en su libro ABBIAH HIDOT algunas
 palabras acres ó punzantes, no creas que las ha estampado
 en honor suyo ni en defensa propia sino que han sido
 pronunciadas por la honra de Dios y de nuestra Santísima
 Religion, contra aquellos que han querido darle á los
 estatutos de nuestros señores Hajamim una interpretacion
 torcida... y sin embargo de esto, despues de impreso el
 dicho libro... el autor en virtud de su humildad, consideró –
 al repasar su obra – lo que habia escrito, y con la humildad
 que posée, hizo inmediatamente una retractacion en su
 prólogo [ראה נא בני... כאשר תראה בספר אביעה חידות
 כמה מילים קשות וחדות, אל תאמין שכתב אותן לכבוד עצמו
 ולא להגנת עצמו אלא הן נכתבו לכבוד ה' ודתו הקדושה נגד
 אלה שביקשו לתת לדיני חכמינו פרשנות מעוותת... ועם זאת
 לאחר הדפסת הספר ההוא... המחבר, הודות לענוותנותו, מיד
 חזר בו בהקדמתו לספר; גבר ישראל, עמ' 153]. אכן בראש
 ספרו 'אביעה חידות', בין ההסכמות, הוסיף רא"ח דברי תודה
 לאישים שונים, ובסוף דבריו כתב: 'עדות' זו אלמדם כי הני
 מְחַלָּה ומבקש פני כל ישרי לב אשר נשאתי את שמותם על
 שפתי בספרי הקטן הלזה, אם ח"ו נגעתי בכבודם בסתר

מקורות – חלקם בלתי ידועים עד כה – עולה הסבר לתמורה שחלה במערכת היחסים בין השניים. נראה שברקע התמורה הזאת עמדו שתי פרשיות שאירעו ברבע האחרון של המאה התשע עשרה, ושהסעירו רבים בעולם הרבני – פרשת צוואתו של הקאיד נסים שמאמה מתונים ופרשת קבורתו של יעקב עקריש מאורן – ובשתי הפרשיות הללו היה מעורב ר' אברהם פאלאג'י.

שאלת תקפותה וחוקיותה של צוואת נסים שמאמה (תוניס 1805 – ליוורנו 1873) עוררה בזמנה מחלוקת גדולה בין חכמי ישראל בערים שונות – אלה ביקשו לבטלה ואלה לקיימה.²¹⁹ הרב אברהם פאלאג'י נמנה עם הרבנים שציידו בקימה של הצוואה,²²⁰ ור' אליהו ב"ר אברהם אלמליח, שעמד בראש הטוענים לביטול הצוואה, התייחס בביטול ובזלזול לפסק ההלכה של הרב פאלאג'י.²²¹ דבריו של הרב אלמליח שימשו את רא"ח להוכחת טענותיו וביקורתו על אישיותו של ר' אברהם פאלאג'י ולערעור על סמכותו.²²²

הוראתם של דייני קהילת אורן שבאלג'יריה להוציא את יעקב בן יוסף עקריש מקברו ולהעבירו למקום מרוחק המיועד למתאבדים, בעקבות עדויות שהתקבלו על התאבדותו, עוררה גם היא חילוקי דעות רבים בין חכמי הדור, בין המצדדים בפסיקת דייני אורן ובין הטוענים שההחלטה להוציא את המת מקברו בטעות

ובגלוי, הפרטי או הכללי יסלחו הצדיקים כי כשגגה היוצאת, ואם ח"ו ימצא דיבור אשר לא כדת לפני מעלתם וכבודם הדרי בי מדיבורי, ומובטחני באל מלך מוחל וסולח שמת קונם יש בם, ידם בסלח'ת... את והב בסופה'.

²¹⁹ בשנים 1873-1882 פורסמו ספרים וקונטרסים רבים בעניין צוואתו של שמאמה, ובהם הביעו הכותבים את דעתם בעניין הצוואה. ראו למשל: זכות יוסף, מאת ר' בכור אהרן אלחדיקי; ישמח משה, מאת ר' אברהם אשכנזי; עדות ביהוסף, מאת יעקב הלוי ספיר; קב ונקי, מאת ר' רפאל אשר קוב; מגלה עמיקתא, מאת ר' אליהו אלמליח; נחלת אבות, מאת ר' יהודה ג'רמון; ידע מה בחשוכא, מאת ר' ישראל קושטא; יוצא לאור צלמות, מאת ר' ישראל קושטא; מגלה עמוקות מני חשך, מאת ר' אליהו אלמליח; משפט הירושה, מאת ר' אליהו אלמליח; יקובל האמת, מאת ר' יחיא אביטבול; מעלת הרב, מאת ר' אליהו אלמליח; נוסף על נחלת, מאת ר' יהודה ג'רמון. תשובות אחדות בעניין זה ראו אור בספרי שו"ת של חכמי הדור, למשל: כפי אהרן, מאת ר' אהרן עזריאל, א, דף קמה ע"ב – קס ע"ב; ישמח לב, מאת ר' שלום משה חי גאגין, דף [ב3], בסוף הספר.

²²⁰ תשובתו התפרסמה בקונטרס ישמח משה, א, דף כ ע"א-ע"ב.

²²¹ מגלה עמיקתא, עמ' כח-כט.

²²² אביעה חידות, דף לט ע"א-ע"ב.

יסודה.²²³ ר' אברהם פאלאג'י נמנה עם חכמי הדור שטענו נגד הפסק של דייני אורן, והוא אף ריכז ופרסם בקובץ מיוחד, 'כבוד יעקב' – על שמו של הנפטר יעקב עקריש – את תשובותיהם של רבנים מערים שונות שסברו כמוהו.²²⁴ בקובץ 'חזות קשה' שפרסמו דייני אורן בתגובה על כך הטיחו דברים קשים בפסקו של הרב פאלאג'י, ובניסיון להטיל דופי באישיותו ולהעמיד בספק את סמכותו הרבנית הפנו את הקוראים למה שכתב על אודותיו רא"ח.²²⁵

תלמידי הרב פאלאג'י לבשו קנאה לכבוד רבם; הם הוציאו לאור קובץ בשם 'אתם קשות', השיבו בו על טענותיהם ההלכתיות של דייני אורן, ובעיקר הגנו על כבוד רבם. הם התרעמו על שדייני אורן כבואם לתקוף את הרב פאלאג'י הסתייעו בדברים הקשים שכתב עליו רא"ח בספריו, וכנגד זה סיפרו על אירועים שהתרחשו בהיות רא"ח בעירם אזמיר, ושבעטיים גורש ממנה. בין היתר סיפרו שפעם אחת בא רא"ח לבקש מרבני הקהילה הסכמה (כנראה לאחד מחיבוריו), והרב פאלאג'י, שהיה באותה שעה עם שני עמיתיו, סירב לחתום על ההסכמה, ככל הנראה בשל שמועות שהגיעו לאוזניו, ובעקבותיו סירבו לחתום שני הרבנים האחרים. רא"ח הביך שהרב פאלאג'י היה הגורם לסירוב וחמתו ניצתה.²²⁶ בעקבות מעשים חמורים, שטיכם אינו ברור, החליט בסופו

²²³ לחיבורים סביב הפרשה הזו ראו: אנו ב"ד דחתימי לתתא, פסק מאת דייני אורן; כבוד יעקב, בעריכת ר' אברהם פאלאג'י; חזות קשה, מאת דייני קהילת אורן; אתם קשות, בעריכת ר' יהודה אלבעלי. תשובות אחדות בעניין זה ראו אור בספרי שו"ת של חכמי הדור. ראו לדוגמה: פני יצחק, מאת ר' יצחק אבואלעפייא, ה, יורה דעה, סי' ב, דף טז ע"ב – יט ע"ב.

²²⁴ תשובתו שלו ראו: כבוד יעקב, דף כה ע"ב – ל ע"א, סי' ח. עם החכמים שסברו כמוהו נמנו תלמידו ר' אליה אבואלעפייא מאזמיר, ר' חיים בלייח מאלג'יר, ר' יוסף נסים בורלא, ר' רפאל יצחק ישראל, ר' שמואל סלנט ור' רפאל מאיר פאניז'יל מירושלים, ר' צדוק הכהן מפריז ור' אליהו חי בורג'יל מתוניס.
²²⁵ ואם יש את נפשך קורא נעים לדעת את האיש [ר' אברהם פאלאג'י] ואת שיחו לך נא ראה מ"ש [מה שכתב] עליו מהר"א חמוי ז"ל בספרו הנקרא בית אל דף ע ודע"ט (חזות קשה, עמ' ל).

²²⁶ פרטים על האירוע כתב ר' אליה אבואלעפייא (1850–1914), מן החכמים המרכזיים בקהילת אזמיר באותה תקופה: 'כי בגבולנו הכרנוהו [את רא"ח] בשמו ובמעשיו ושלל במקומו, ומאז היותו בחזקת חבר [תלמיד חכם] ומתוקן באו בהסכמה עליו [על ספריו]... ושוב היה מה שהיה ונודע לרבים שומעו ועל דא הוה קא בכי ותרדמה נפלה על אברהם הנז' דשאל מרבני מתא הסכמה והלך תחי' [לה] למוה"ר חניא וחסדא [ר' יהושע שלמה ארדיט] ז"ל לשאול, ובהיותם יחד להקת הנביאים [רבני העיר]... הגיד המלך שלמה [ארדיט] ז"ל מזה לטובים השנים

של דבר הרב פאלאג'י לגרש את רא"ח מאזמיר למקום רחוק. וכך כתבו תלמידיו
הרב פאלאג'י:

לא ידעו [דייני אורן] מה שעבר על זה האיש [רא"ח] בבואו לאזמיר, שעשה
נאצות גדולות במבואות נכריות ומרנא [הרב פאלאג'י] נר"ו [נטריה רחמנא
ופרקיה (ישמרו הרחמן ויצילהו)] עשאו סוֹרְגֻן²²⁷ וגירשו מהארץ ופרע
מהכולל [הקהילה] הוצאת הב'אפור²²⁸ למקום רחוק. וחרה לו דנתפרסם
הדבר ממעשיו הרעים ובכעסו עליו ועל רבני ירושלים, דגם הם ידעו
עניינים אחרים וריחקהו מהם, על זה הדפס בליוורנו דברי גידוף עליו
ועל רבני ירושלים. וכשידעו מזה רבני אר"ץ טובה [ארם צובה] הודיעו לו
ולרבני ירושלים דהחרימו²²⁹ אותו ומת בנידוי מיתתו כפרתו.²³⁰

נראה שהסירוב לתת לרא"ח הסכמה וגירושו מן העיר היו הגורמים העיקריים
לדבריו הקשים כלפי ר' אברהם פאלאג'י. פרשת הסירוב למתן ההסכמה התרחשה
לפני שנת 1873, שבה נפטר ר' חיים בנימין פונטרימולי, אחד משלושת רבני
הקהילה שהיו מעורבים בפרשה.²³¹ לעומת זאת לא ניתן לקבוע מתי בדיוק
שולח רא"ח מן העיר, אם כי ברור שהדבר היה לפני 1877. ספרו 'זכר עשה'
נדפס באזמיר בשנת 1877, ושתי הפרשיות הקשורות אליו בוודאי העכירו עוד
את היחסים בינו לבין ר' אברהם פאלאג'י.

[ר' חיים בנימין פונטרימולי ור' אברהם פאלאג'י], וישוב אברהם
[פאלאג'י] מורי זקני נר"ו... "אין אני חותם. אם ירצו הם, יתנו
לו". והשיב הרב פתה"ד [פתח הדביר, הרב פונטרימולי] ז"ל
"כיון שהוא אינו חותם גם אני איני חותם". וענה הגדול שלמה
מלכא, "מה ספק יש דאני אחתום לבד [?!]". ויצא בפחי נפש
ונתגלה חרפתו ברבים והבין כי ממנו [מהרב פאלאג'י] יצא [ה]
דבר וכעס עליו הרבה וסבל וע"ז [ועל זה] כתב מ"ש וגם זה
בכלל מעשיו ההי"ב [השם הטוב יכפר בעדו] (אתם קשות, דף
כו ע"א-ע"ב, סי' ד).

²²⁷ בתורכית: sürgün, הגליה וגירוש.

²²⁸ בספרדית: vapor, אניית קיטור.

²²⁹ לא ידוע ממקור אחר שרבני חלב החרימוהו.

²³⁰ אתם קשות, דף יב ע"ב, סי' ג. רבני ירושלים שעל אודותיהם
כתב רא"ח דברים קשים לכאורה הם הרב בורלא והרב פרנאקו.
ראו לעיל, הערה 181.

²³¹ הרב פונטרימולי נפטר בי' בניסן תרל"ג (7 באפריל 1873). ראו
מודעה על פטירתו: איל נאסיונאל ה, 8 (י"ט בניסן תרל"ג).

ספר
זכר עשה

זכר עשיתי אני עני ספר הקטן הזה והוא מלא
חכמה ממעשיות נפלאים וסגולת מלכים עם
גורל הגדול של שם הקדוש והטהור של מ"כ והוא
בחון ברוך ומנוסה כאשר ישל איש בדבר האלהים
ולקטוחים מבמה ביבליטוקוס מאיב'רופה ומשאר
ספרים מערי פ'ראנקיאה וכטתקי כה' שימלא חן
הס' הזה בעיני כל למדן וה' יחיש לגאנו ויעשה לנו
נקים ונפלאות כימי זאתנו מארץ מזרים אשר עשה

נרפס פה אומיר יע"א

תמ"א המלך שולמן חמיד יר"ה ותמ"א

בדפוס חדש ע"י כמה"ר אברהם פונטריומולי
ס"ט וחברו כה"ר יעקב פולני ס"ט

בשנת קו"ה קיית"י ה' לפ"ק

שער הספר 'זכר עשה' (רב הכהן, אוסף פרטי)

כמה עובדות ביבליוגרפיות הנוגעות לספר זה מעוררות תמיהה, ועד כה לא שמו לב אליהן בספרות המחקר. ידועים כיום רק שני טפסים של הספר 'זכר עשה', ויש ביניהם הבדלים טיפוגרפיים מהותיים: האחד כולל את הקדמתו של רא"ח, ובדרך השער מופיעים בו שמות המדפיסים, אברהם פונטרימולי ויעקב פולי;²³² בטופס האחר אין הקדמה של המחבר, דף השער שונה, ונשמטו ממנו שמות המדפיסים.²³³ למעשה בטופס זה נשמט מן הספר שמו של המחבר, והוא מוזכר בו רק ברמז, בשני פסוקים המופיעים בחתימת הספר: 'אך טוב וחסד ירדפוני כל ימי חיי ושבת י בבית ה' לאורך ימים', 'חסדך ה' מלאה הארץ חוקיך למדני'; האותיות הראשונות והאחרונות בפסוקים, א"ם ח"י, מובלטות והן זהות לאות הראשונה והאחרונה של שמו הפרטי ושם המשפחה של המחבר. האם יש משמעות לשינויים בין הטפסים הללו? האם ניתן להסביר את השמטת שמו של המחבר מספרו ואת השמטת שמות המדפיסים באחד הטפסים? דומני שתשובה על השאלות הללו אפשר למצוא בפנקס בית דינו של ר' אברהם פאלאגי.²³⁴

בחודש אייר תרל"ז (1877), פנו המדפיסים פונטרימולי ופולי הנזכרים לבית דינו של הרב אברהם פאלאגי בתלונה על כך שרא"ח טרם סילק את כל חובותיו מהדפסת ספרו 'זכר עשה' – שני שטרי החוב שהשאיר אצלם לכיסוי ההוצאות לא כוכרו, והבטחת המחבר לכסות את יתרת החוב עד חג הפסח לא התממשה. יתר על כן, המדפיסים טענו שהתאמצו לסיים את הדפסת הספר לפני חג הפסח, כבקשת המחבר, אך הוא לא עמד בדיבורו בעניין כיסוי החוב, ואין להם אפשרות לאתרו כדי לגבות ממנו את המגיע להם.²³⁵ הרב פאלאגי הורה

²³² הטופס ברשותי, ראו צילום דף השער בעמ' 49.

²³³ טופס בספרייה הלאומית בירושלים, אוסף ישראל מהלמן R8°75A1510. ראו: יודלוב, גנזי ישראל, עמ' 233, מס' 1510. ראו צילום דף השער בעמ' 51.

²³⁴ במחקר אחר תיארתי את השינויים הטיפוגרפיים הללו, אך לא עמדתי על הסיבות להם ועל משמעויותיהם. ראו: הכהן, ארון, עמ' 64-65, הערה 388.

²³⁵ 'כן באו לפני בעלי הדפוס כמוהר"א [כבוד מורנו ורבנו הרב רבי אברהם] פונטרימולי הי"ו וחברו כה"ר [כבוד הרב] יעקב פולי הי"ו והראו אותי שתי בונס [שטרי חוב] די חר"א [חכם רבי אברהם] חמוי הי"ו... וגם הראו אותי שמקודם חג הפסח קיים פריעת בע"ח [בעל חוב] הארבעה לואיג"ז כעת ושיפרע גם הארבע האחרים לזמן קרוב בעדם למוהר"י פרחי נר"ו בעד האותיות מרובעות והנלוים אליו שישלח להם בקרוב והם דחקו עצמם וגמרו הדפסת ספרו זכר עשה קודם פסח כאשר הבטיחוהו והנה בעתה הוחזק שקרן שבא כתב מהתם

ספר

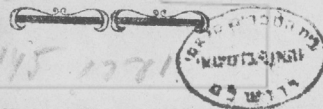
זכר עשה

זכר עשיתי ס' קטן הלזה ממעשיו' נפלאו'
וסגולת מלכו' עם נודל הגדול של שם מ"ב
והוא בחון בדוק ומנוסה כאשר ישאל
איש בדבר השמים ובטחתי בה' שימנא חן
הס' הזה בעיניו כל למדן וה' יחיש לבגיו
ויעשה לנו נסים ונפלאות בימיו נאחינו
מתנרים אשר עשה

נרפס פה אזמיר יע"ה

חמ"א המלך שולטן חמיד יר"ה וחמ"א

בשנת קו"ה קוית"ה

שער הספר 'זכר עשה', עותק עם שינויים (הספרייה הלאומית, ירושלים)

למדפיסים למכור את הספרים שהדפיסו לכל המרבה במחיר ולגבות את הוצאות הדפוס מהכנסות המכירה, וקבע שאין לרא"ח שום זכות לטעון נגדם.²³⁶ שנתיים לאחר מכן, בחודש אלול תרל"ט (1879), שוב פנו המדפיסים הללו לבית דינו של הרב פאלאג'י, גם הפעם בעניין ספרו של רא"ח 'זכר עשה'. מתברר שהמדפיסים התקשו למכור את הספר כששמו של המחבר מופיע בו. במקרה שהובא מחדש לפני הרב פאלאג'י נאמר שלאחר שהמדפיסים מכרו לסוכן כמה עותקים של הספר, התחרט הסוכן על הקנייה ובערמה לקח מהם בהקפה ספרים אחרים וסירב לשלם עבורם. הסוכן עיכב את הספרים הנוספים אצלו בתמורה לעותקי ספרו של רא"ח, שביקש להחזיר למדפיסים, משום שלטענתו 'סנו שמעיה' של המחבר, כלומר יצאו עליו שמועות רעות.²³⁷ טענותיו של הסוכן בעניין שמו הרע של המחבר הופרכו, מכיוון שלדברי המדפיסים הדבר כבר היה ידוע לכול בעת קניית הספרים ולמרות זאת רכש אותם הסוכן. הפתרון שהוצע לבעיה היה לתלוש מן הספר את דף השער ואת הקדמותיו, וכך תוסתר זהות המחבר, והסוכן יוכל למכור את הספרים בלא הפסד.²³⁸

להכא וגם השני בונס באו חזירה [כך!] ליד המדפיסים הנז' הי"ו וכעת אין אתנו יודע איה מקום חנייתו כי הוא מדלג על ההרים' ('פנקס בית דינו של ר' אברהם פאלאג'י, אמתע', TR/Izmir, כ"א באייר תרל"ז, דף 332).

²³⁶ 'כי כן שאלו ממני רשות ב"ד כדת מה לעשות ונתתי להם רשות שימכרו הספרים בשוקא חריפא [לכל המרבה במחיר] ויגבו מעותיהם, כיוון דעשה [המחבר] שלא כהוגן והם אינם יכולים לסבול כי עד מתי יהיה זה. ובכן אין לחר"א חמוי שום תביעה וטענה עליהם כלל ועיקר. והיה זה ביום כ"א אייר התרל"ז ונכתב לזכרון' (שם, דף 368).

²³⁷ 'כן באו לפני כמוהר"ר אברהם פונטרימולי נר"ו וחבירו ח"ר יעקב פולי הי"ו ומסרו מודעה על אודות הר' נסים פרץ הי"ו שעשה להם עורמה ותחבולה לבקש תוענה [כך!] על ספרי הסגולות [זכר עשה] מחר"א חמוי הי"ו. אחר שקנאם מידם ונתן כספו עשה המצאה ליקח מהשותפים הנז' בהקפה יו"ד [עשרה] ספרים מס' מנורת המאור [בתרגום לאדינו, דפוס השותפים פונטרימולי ופולי, אזמיר תרל"ז] דשון חצי מיג' [דיאי] כל אחד ועתה אחר שלקח אותם הר' נסים הנז' בא טעון כי הן הובאה [כך!] בספרים דסנו שמעיה ואינו רוצה אותם וע"ז עיכב לעצמו היו"ד של מנורת המאור' (שם). 'סנו שומעניה', על פי בבלי, מועד קטן יז ע"א.

²³⁸ 'ומלבד דטענה זאת דסנו שמעיה כבר הי' [ה] ידועה לכל העולם ואפי"ה [ואפילו הכי] קנה אותם, עוד זאת דאיתיה בתקנתא [שיש תקנה] להוציא פתח השער וההקדמות ולמכור הס' [פרים] כמו שהוא' (שם).

נראה אפוא שבהתחלה הופץ הספר 'זכר עשה' בשלמותו, לרבות הקדמת המחבר, שהתנוסס בה שמו, ודף השער ובו שמות המדפיסים. לאחר מכן בעקבות הסתייגותם של הקונים הוסתר שמו של המחבר. זה ההסבר לכך שבאחד משני העותקים שבידינו שמות המדפיסים מופיעים בדף השער, ושמו של המחבר בהקדמה לספר, ואילו בעותק האחר טושטשו כמעט לגמרי סימני ההיכר של רא"ח כמחבר הספר – פרט לרמזים בפסוקי החתימה – ונשמטו שמות המדפיסים וההקדמה. למעשה בכך נושל רא"ח מזכויותיו על ספרו, והוסתרה זהותו כמחברו. יש להניח שפסקיו של הרב פאלאג'י שהפקיעו את זכויותיו של רא"ח על ספרו העיבו עוד על היחסים בין השניים, יחסים שמזמן לא היו טובים.

משכיל ובעל סקרנות אינטלקטואלית

תיאור דיוקנו של ר' אברהם חמוי יהיה לוקה בחסר אם לא יצינו ויודגשו, ולו בקיצור נמרץ, שניים ממאפייניו המובהקים – סקרנותו האינטלקטואלית ודמותו המשכילית.

רא"ח עשה שימוש נרחב בעיתונות – כלי תקשורת חדש ומן המועדפים על המשכילים בזמנו – לא רק בתור צרכן של ידע ושל חדשות אלא אף כפובליציסט. הוא פרסם בעיתונים מאמרים וכתבות בשלוש שפות – עברית, ספרדית-יהודית וערבית-יהודית. בין היתר כתב מכתבים, חידושי תורה, כתבות היסטוריות ורשימות מדעיות וחדשותיות.²³⁹ הוא אף השתמש בעיתונות לפרסום עיסוקו המקצועי כמרפא²⁴⁰ ולקידום המכירה של ספריו,²⁴¹ וכן סיפר בה על תהפוכות הזמן ועל התרחשויות שחווה על בשרו.²⁴² מנגד בחיבוריו

²³⁹ כתבותיו, מאמריו ומודעותיו של רא"ח ראו אור בין היתר בעיתונים אלה: באזמיר בעיתון 'לה איספיראנסה' (לעיל, הערה 137); בסלוניקי בעיתון 'לה איפוקה' (ראו: אביעה חידות, דף עה ע"ב); בווינה בעיתון 'לה פוליטיקה' (ראו: דבק מא"ח, דף ל ע"ב); ובגדאד ראו: עלי פרח ו, 40 (כ"ד באדר תרמ"ד), עמ' 245; 49 (ה' בסיוון תרמ"ד), עמ' 303-304; 50 (י"ג בסיוון תרמ"ד), עמ' 307; ז, 9 (י"ז באב תרמ"ד), עמ' 61.
²⁴⁰ ראו: אביעה חידות, דף עה ע"ב; לה איספיראנסה (שם).
²⁴¹ מודעה על הוצאה לאור של ספרו 'מלט נפשו' ראו: פרח ו, 50 (י"ג בסיוון תרמ"ד), עמ' 307.
²⁴² לדוגמה: 'בדרך קראני אסון יצאו אנשים בני בלעל גנבי רשיעי... ואכלוני הממוני עשקוני גזלוני עד בלתי השאיר לי מאומה מזהב וכסף ומבגד עד שמלה סך קרוב לש"ן [350] לירה תורקה והניחוני ערום ועריה רק הכיס הטל[ן]ית והתפלין לבד והפנקסים כתיבת ידי בחמלת ה' עלי כי זה חלקי מ"ע [מכל

התורניים התייחסו מדי פעם לכתבות שקרא בעיתונים.²⁴³

רא"ח השתלם בשפות ופרסם את ספריו בשלוש שפות, עברית, ספרדית וספרדית-יהודית. הוא כתב גם בערבית (כנראה ערבית-יהודית), אך החיבור שכתב בשפה זו לא נדפס.²⁴⁴ הוא התעניין בחכמות הטבע, בהיסטוריה ובמדעים.²⁴⁵ נדודיו הרבים הניבו תיאור גאוגרפי של המקומות שביקר בהם ואפיון דמוגרפי ותרבותי-אתנוגרפי של האוכלוסייה בהם.²⁴⁶ שניים מחיבוריו עסקו בגאוגרפיה.²⁴⁷ הייתה לו תודעה היסטורית עמוקה,²⁴⁸ והוא נתן את דעתו גם לחקר קדמוניות היהודים בארצות שביקר בהן.²⁴⁹ בכל מקום שהגיע אליו

עמלן. וכבר הודיע צערי לרבים מר אהובינו... הגביר... שם טוב סימו... ב[עיתון] פוליטיקה אה לה רידאקציון דיל קוריא די ב'ינה... בשנת תרל"ג נומירו טו בחודש הרחמים' (דבק מא"ח, דף ל ע"ב). לא עלה בידי לאתר את הגיליון הנזכר.

²⁴³ ראו למשל: בית דין, דף קכו ע"ב, אות ד (על כתבה שהתפרסמה ב'חבצלת' בשנת תרמ"ב בעניין קמעות שנמצאו בהם צירופי שמו של שבתי צבי); בית שמחה, עמ' צח (על אודות פעילותו של משה מונטיפיורי להצלת היהודים כפי שהתפרסם בעיתונות); בית אל, דף עט ע"א; אביעה חידות, דף לט ע"א (בעניין אילן היוחסין של משפחת חזן שנדפס בעיתון 'לה איספיראנסה').

²⁴⁴ הכוונה לספר 'תבחר ותקרב'. ראו לעיל, הערה 120.

²⁴⁵ ראו תוכן ספרו 'גבר ישראל' (לעיל, הערה 70) וכתבתו בעיתון 'הצפירה' (לעיל, הערה 45).

²⁴⁶ לדבריו ספרו 'עדת לאומים' כולל מידע ע"כ [על כל] אומה ולשון אשר היו ואשר עודם בחיים על תוכן אמונתם וחוקותם לכל אומה ולשון אשר יש תחת השמים והוא דבר ערב ללומדיו ונחמד לשומעיו' (דבק מא"ח, דף יד ע"א, ערך 'בנים', סי' יז). ספרו 'תבל ויושבי בה' מתאר 'כל המקום אשר דרכה כף רגלי בו, עיר ועיר מדינה ומדינה, מספר אנשיה ושריה ושופטיה, ומנהיגה [צ"ל: ומנהיגיה] ומנהיגיה, כלל ופרט, עם המקרים אשר קראוני' (אביעה חידות, דף כא ע"א).

²⁴⁷ 'עדת לאומים' ו'תבל ויושבי בה'. ראו: דבק מא"ח, הקדמת המחבר; זכר עשה, בסוף הספר.

²⁴⁸ ספרו 'גבר ישראל' כולל כרונולוגיה מקיפה של תולדות העולם ותולדות עם ישראל מראשיתו ועד ימיו של המחבר (עמ' 256-358).

²⁴⁹ את המכתב ששלח לעיתון 'הצפירה' פתח כך: 'הנה נא הואלתי לבוא היום אל שעריך היקרים להודיע בעליל... ולערוך לפני הקוראים הנכבדים תרי ממאה ממצב אחב"י [אחינו בני ישראל] אשר בארץ הודו, עם חידושים שונים מערי פרס' (הצפירה [לעיל, הערה 45]).

בילה שעות רבות בספריות, פרטיות וציבוריות, ורשם את הספרים ואת כתבי-היד שראה בהן.²⁵⁰ תודעתו ההיסטורית באה לידי ביטוי בין היתר באזכורים של מהדורות ספרים שציטט ובמסירת מידע ביבליוגרפי מדויק עליהן.²⁵¹ הוא עסק גם בביוגרפיות של רבנים, וחיבורו 'שמות בארץ' – שלא הגיע לידינו – נכתב כדוגמת הספר 'שם הגדולים' מאת ר' חיים יוסף דוד אזולאי, והוא מעין אנציקלופדיה של רבנים ושל ספריהם. ספרו 'צוה לעולם', שאף הוא לא שרד, כלל קובץ של צוואות רבנים שקדמו לו.

רא"ח בא במגע עם משכילים אחרים, יהודים ולא־יהודים, והתווכח אתם בענייני אמונה, דת ומדע.²⁵² אחת התשובות היחידות שנותרו ממנו עוסקת בוויכוח ובפולמוס בעניין ביטול יום טוב שני של גלויות. רא"ח שלח תשובה זו לרב המשכיל שלמה אולפר מטורינו.²⁵³ פן נוסף באישיותו הראוי לציון הוא

²⁵⁰ על המאמץ שהשקיע בכך כתב: 'ונאמן עלי הדיין בכל הביבליאטיקא'ס [כך!] שישבתי בהם הייתי רוב ימים בתענית בעבור הוצאת הפונדק וחשקי גבר נכספה גם כלתה נפשי לחזות ספרי ראשונים כמלאכים כת"י [כתבי יד] (לדרש אלהים, דף נד ע"ב). על רישום הספרים וכתבי־היד כתב: 'והנה אני אגיד לעולם שלי"ת [שבח לאל יתברך] בכל מקום אשר דרכה כף רגלי בערי אירופא שמתני פני ולבי לסבב בביבליאטיקה דהיינו אוצרי הספרים, וחסד אל גבר עלי שמצאתי חן בעיני Bibliotecario [ספרן], והייתי מציין כל הספרים כתיבת יד וסידרתם ע"ס א"ב ועשיתי קונטרס וקראתי בשם נה"ר דיע'ה' (שם, דף נד ע"א). בין היתר הזכיר את ביקוריו בספריות בערים ג'נובה, ליורנו, מרסיי, נפולי ופירנצה. ראו: אביעה חידות, דף כ ע"ב; לח ע"א; עו ע"א; בית דין, דף קכו ע"א; דבק מא"ח, דף לט ע"א; קטו ע"א; זכר עשה, דף א ע"ב; לדרש אלהים, דף טז ע"א. וראו עוד על כך לעיל, הערה 125.

²⁵¹ 'משלי שועלים ק"ק [קובץ קטן] דפוס מנטובה משנת השי"ט ליצירה' (אביעה חידות, דף פ ע"ב); 'וספר פתרון חלומות... נדפס פעם א' [חת] בעיר פ'ירארה בשנת של"ו ופעם ב' נדפס בקושטאנטני'א שנת פת"ח [תפ"ח] (לדרש אלהים, דף לו ע"א). על 'פתרון חלומות' דפוס פרה, שאינו אלא דפוס ונציה, ראו: יודלוב, פתרון חלומות. רא"ח ציין גם פרטים מדויקים על כתבי־יד שראה בכל מיני ספריות. ראו לדוגמה: לדרש אלהים, דף נה ע"ב – נו ע"א.

²⁵² 'אמר הא"ח בהיותי בעיר כאפולי [צ"ל: נאפולי] במוז'ו [במוזאון] בבית האוצר הספרים ושם ראיתי א' חכם מחכמי האומות, ובאנו בוויכוח באומרו כי כל החכמות מבטן הַיּוֹנִים ופילוסופי העמים הם, דהיינו כגון מאריסטו ואפלטון וכדומה' (אביעה חידות, דף לח ע"א).

²⁵³ בית שמחה, עמ' צו-צח.

יחסו החיובי כלפי הזרמים המודרניים שקנו להם מקום במהלך המאה התשע עשרה. בולטת במיוחד אהדתו החד־משמעית לחברת 'כל ישראל חברים'. הוא הרעיף על החברה דברי שבח,²⁵⁴ ואף העביר לספרייתה עותקים של ספריו ככל שהתפרסמו.²⁵⁵ עמדותיו השמרניות האיתנות של הרב חמוי בשאלות דת שעלו בתקופתו, לא מנעו ממנו גישה חיובית לרעיונות הקדמה שביטאה חברת כ"ח, ונראה שבעיניו לא הייתה סתירה בדבר.

סיכום

במאמר זה ביקשתי לשרטט את דמותו של ר' אברהם חמוי, שאישיותו המיוחדת הותירה רושם בקהילות הרבות שביקר בהן בחייו הקצרים. אין ספק שדמותו המרתקת ראויה לבחינה מחקרית רחבה, וממצאיה עשויים לתרום תרומה משמעותית להכרת עולמם של תלמידי חכמים בקהילות היהודיות במזרח ובפזורה הספרדית בעידן של תמורות.

מן העיון בכתביו של רא"ח מצטיירת דמותו של תלמיד חכם שהיה מודע היטב לתמורות המתחוללות סביבו במעבר מן העולם הישן והמסורתי לעולם מתחדש במגוון תחומים, ושפעל בתוך מערכת מורכבת זו. חיבוריו היו מקוריים וחדשניים לתקופתו, ולמעשה הם מעוררים עניין בחוגים שונים עד עצם ימינו אלה. ספריו נכתבו מתוך קושי קיומי ממשי, קשיי פרנסה וטלטולים מתמידים ממקום למקום. אך דומני שחמור לא פחות מכך היה הקושי הרגשי

²⁵⁴ 'El año 5620 se fundó en París la grandiosa institucion llamada L'ALIANCE [sic!] ISRAELITE UNIVERSELLE la cual obrando de consuno con la de Inglaterra, han trabajado y trabajan sin cesar en fundar escuelas, colegios y fomentar la literatura, ciencias y artes entre todos los Israelitas; Dios Bendito les [1860] recompense y ayude en su buena obra' (בשנת תר"ך [1860] נוסדה בפריז החברה המפוארת הנקראת כל ישראל חברים, אשר יחד עם זו שבאנגליה, פעלו ופועלות ללא לאות בהקמת בתי ספר ומכללות ולקדם את הספרות, המדעים והאמנויות בקרב כל היהודים. הקדוש ברוך הוא ישלם את משכורתם ויתמוך בפועלם הטוב; גבר ישראל, עמ' 355-356).

²⁵⁵ בשנת 1878 שלח לספריית כ"ח את ספרו 'בית הבחירה', ובשנת 1881 שלח לשם את ספרו 'אביעה חידות'. ראו: בולטין, 1879, עמ' 54; 1881, עמ' 80. בביקורי בספריית כ"ח בפריז בינואר 2011 ראיתי עותק מספרו של רא"ח 'בית אל' ועליו הקדשה בכתב ידו בזו הלשון: 'הרי זה מקטני המנ'ה לחברת כל ישראל חברים, ממני המחבר יצ"ו ס"ט [ישמרהו צורו וגואלו סופו טוב]'.
מוגן בישראל

והרוחני שהיה נתון בו, שכן לאחר מות יקיריו – אביו, אחותו, אשתו ופריו בטנה – הוא קיבל עליו גלות, וכל ימיו היה נע ונד, גולה ומטולטל ממקום למקום.²⁵⁶ קריאה בכתביו מעלה את דמותו של המחבר כאדם כריזמטי ביותר ובעל כישורים המעוררים התפעלות בסביבתו. אך מנגד מצטייר סיפורו הטרגי של אדם בודד, שהסתגר עם כתביו ועשה כל מאמץ לפרסם; סיפורו של אדם כישרוני ובעל יכולות מופלגות שבשל תוקפנותו הוצא אחר פעם מחוץ להוויה הקהילתית; אדם שדאג לתדמיתו, התמודד עם קשיי הסתגלות חברתית, ונלחם בסביבה שהייתה עוינת בעיניו.

בכותרת המאמר כיניתי את רא"ח שליח לעצמו, ולהגדרה זו כמה פנים. בחייו הקצרים הוא כאמור ביקר בקהילות רבות מסביב לעולם,²⁵⁷ אולם לא פעל כשליח (שד"ר) מטעם מוסד, ארגון או קהילה כלשהם, אלא ביקש למצוא בכל מקום את מחייתו ואת האמצעים להפצת ספריו ולפרנס את עצמו.²⁵⁸ במובן זה הוא היה שליח לעצמו. כך כינה אותו גם הכותב כשתיעד את בואו של רא"ח לבגדאד בחורש כסלו תרמ"ה (1884): 'ח' [כס] אברהם חמין שליח

²⁵⁶ 'הזמן בגד בי ולא היה לי לאוהב גם אין לי בן ואח, שמעו עמי ואגידה לכם את מקרה הזמן אשר רדפוני, השב רוחי לא נתוני עודני בחצי ימי... לא נחתי ולא שלותי... על פטירת אבא מארי ועטר' [ועטרת ראשי] ונבת [כך!] ביתי אשת נעורי ואחותי ובני' [דבק מא"ח, הקדמת המחבר]; 'ויסור יסרני יה... רבות רעות, עד שהמזביח [כך!] מוריד עלי דמעות בפקידת מרן אבא... ונב' [ונוות ביתי] ובני ואחותי הבתולה ואטוש משכן שלי' [נפלאים מעשיך, הקדמת המחבר, דף ט ע"א].

²⁵⁷ בעותק של הספר 'זהר על התורה', חלק ויקרא, ליורנו תרי"ח, השמור בספריית מכון בן-צבי (סימנו: קא 4), נוספו הערות אחדות בכתב יד. בראש ההערות נכתב 'נוטאריקון [כך!] ואלה המשפטים וכו', משליח רבי אברהם חמוי הי"ו. עותק זה הגיע לספרייה משיבתו של הגביר רפאל קמחי באורטאקייז, אסטאנובול.

²⁵⁸ 'אשר בזה נראה לי לתת טעם לשבח על מה שיצא לנו שם בעולם... כשחד מין [כשאחד מאתנו] מבני א"י [ארץ-ישראל] יוצא מקדש לחו"ל מפני דוחק השעה, לדפוק על דלתי נדיבי עם... זה שמו אשר יקראו לו שליח... על שם שהוא משולח מחו"ר [מחכמי ורבני] ארץ ישראל להביא להם הקצבות שיש להם ונדרים ונדבות. מ"מ [מכל מקום] הא ניחא אם היו קורים כן למי שהוא שליח כולל שייך טעם זה, אבל אנו רואים דאפי' [לן] מי שהוא שליח לעצמו שהוא יוצא מעצמו ואינו עושה שליחות לשום אדם אפי"ה עדין קורין אותו שליח' (זרע יעקב, דף יט ע"א).

לעצמו, בא בכסליו תרמ"ה וישב בבית ח' שלמה בכור [חוצין] ז"ל.²⁵⁹ אולם הביטוי 'שליח לעצמו' משקף גם את הייעוד שביקש רא"ח למלא בעקבות האסונות האישיים שפקדו אותו בראשית דרכו. בראייתו האמונית אסונותיו היו פועל יוצא של עוונותיו, וכדי לכפר על מעשיו קיבל עליו גלות. אם כן גם במעשה זה פעל כשליח לעצמו. שליחות עצמית נוספת הייתה מאמציו הגדולים להפיץ את כתביו וחיבוריו,²⁶⁰ כשמטרתו המוצהרת היא שהספרים הללו יהיו תיקון למצבו כאלמן וערירי.

מוגן בזכויות יוצרים

²⁵⁹ כ"י ירושלים, מכון בן-צבי 2486, דף 14א.

²⁶⁰ 'ובהיות הוצאת הדפוס מרובה, וחובות הדפוס הקיפוהו זו היא ביאה זו היא סיבה, א"ח [אברהם חמוי] יצא יצא לדלג על ההרים ולקבץ על הגבאות' להוציא לאור תורה, וחיובא רמיא [והחיוב מוטל] על כל איש ישראל לתומכו ולסעדו' (אביעה חידות, דף ד ע"ב, 'איגרת חכמי ורבני מרקש').

קיצורים ביבליוגרפיים

אביעה חידות	ר' אברהם חמוי, אביעה חידות, ליוורנו תרל"ט
אבקסיס	José Maria Abecassis, <i>Genealogia Hebraica Portugal e Gibraltar, Sécs. XVII a XX, I-V, Lisboa 1991</i>
אברהם את ידו	ר' אברהם פאלאג'י, אברהם את ידו, א-ב, אזור תרמ"ו
איל נאסייונאל	איל נאסייונאל, יומון (ולאחר מכן דו־שבועון), בעריכת מארקו מאיורקאס ודוד פריסקו, גאלאטה (אסטנבול), 1873-1878
אמתע"י	הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים
אנן בי"ד דחתימי לתתא	בית הדין של קהילת אורן, אנן בי"ד דחתימי לתתא, אורן תרנ"א
אתם קשות	ר' יהודה אלבעלי [עורך], ספר אתם קשות, אזור תרנ"ג
בבלי	תלמוד בבלי, וילנה תר"ם-תרמ"ו
בולטין	<i>Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle, Paris 1860-1913</i>
בורנשטיין-מקובצקי	ל' בורנשטיין-מקובצקי, 'פעילות המיסיון האמריקאי בקרב יהודי אסטנבול, איזמיר ושלוניקי במאה התשע-עשרה', מינה רחן (עורכת), ימי הסהר: פרקים בתולדות היהודים באימפריה העות'מאנית, תל-אביב תשנ"ו, עמ' 273-310
בית אל	ר' אברהם חמוי, בית אל, ליוורנו תרל"ח
בית דין	—, בית דין, ליוורנו תרל"ט-תרמ"ה
בית ה'	—, בית ה', ליוורנו תרל"ה
בית הבחירה	—, בית הבחירה, ליוורנו תרל"ה
בית הכפורת	—, בית הכפורת, ליוורנו תרל"ט-תרמ"ה
בית שמחה	—, בית שמחה, ירושלים תשכ"א
בן-יעקב, יהודי בבל	אברהם בן-יעקב, יהודי בבל: מסוף תקופת הגאונים עד ימינו ד"א תשצ"ח - ה"א תש"כ (1960-1038), ירושלים תשכ"ה
בן-יעקב, שלוחים	—, 'שלוחי ארץ-ישראל בבבל בכורדיסטאן בהודו ובסין', ירושלים: מחקרי ארץ-ישראל ב, ה (תשט"ו), עמ' רכז-רפ
בן-נאה	ירון בן-נאה, 'לחש בדוק ומנוסה: אמונות ופוללות מאגיות בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית', פעמים 85 (תשס"א), עמ' 89-111
גאון	משה דוד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל, א-ב, ירושלים תרפ"ח-תרצ"ח
גבר ישראל	R. Abraham Hamuy, <i>Gabar Israel, Gibraltar 1882</i>
גלוטה	Abraham Galanté, <i>Histoire des Juifs d'Anatolie, I: Les Juifs d'Izmir (Smyrne), Istanbul 1937</i>
דבק מא"ח	ר' אברהם חמוי, דבק מא"ח, ליוורנו תרל"ד
דרך ישרה	ר' ראובן בן אברהם מירושלים, דרך ישרה, שלוניקי תקמ"ה
האח נפשנו	ר' אברהם חמוי, האח נפשנו, אזור תר"ל
הדובר	הדובר: חדשות וקורות הימים ולתועלת השפה העברית, דו־שבועון, בעריכת ברוך משה מזרחי, בגדאד תר"ל-תרל"א
הכהן, ארון	דב הכהן, 'ארון הספרים בלאדינו: מחקר ומיפוי', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן, תשע"א
הכהן, תארים	—, 'תורת התארים: למיסוד התארים של תלמידי החכמים באיזמיר', ירון בן-נאה ואחרים (עורכים), אסופה ליוסף: קובץ מחקרים שי ליוסף הקר, ירושלים תשע"ד, עמ' 503-527

הלל	ר' יעקב משה הלל (עורך), בן איש חי: תולדותיו, קורות ימיו ומורשתו לדורות של... ר' יוסף חיים, ירושלים תשע"ב
הצפירה	הצפירה, יומון, בעריכת חיים זליג סלוניםסקי ואחרים, ורשה וברלין, 1862-1931
הראל, יצירה	ירון הראל, 'היצירה התורנית בסוריה ובלבנון בשנים 1750-1950', פעמים 86-87 (תשס"א), עמ' 67-123
הראל, ספרי אר"ץ הראל, צנעא	—, ספרי אר"ץ: הספרות התורנית של חכמי ארם צובה, ירושלים תשנ"ז —, 'הוא דומה לאשה רעה וכתובתה מרובה: לבירור יחסיה של קהילת צנעא עם החכם באשי הספרדי יצחק שאול', ממזרח וממערב ז (תשס"ד), עמ' 41-71
הררי	יובל הררי, 'מגיה יהודית: מתווה והערות', איל פריזינטי ה (תשע"ב), עמ' 13-85
והוכיח אברהם	ר' אברהם פאלאג'י, והוכיח אברהם, א-ב, סלוניםקי תרי"ג-תרכ"ב
זכות יוסף	ר' בכור אהרן אלחדיף, זכות יוסף, [ליוורנו תרל"ג]
זכר עשה	ר' אברהם חמוי, זכר עשה, אומיר תרל"ז
זכרון ירושלים	ר' אליהו בכור חזן, זכרון ירושלים, ליוורנו תרל"ד
זמן בית דין	ר' אברהם חמוי, זמן בית דין, ליוורנו תרנ"ט
זרע יעקב	ר' יעקב שאלתיאל ניניו, זרע יעקב, ירושלים תרע"ב
חבצלת	חבצלת, בעריכת ישראל דב פרומקין ואחרים, ירושלים 1863, 1870-1911
חזות קשה	בית דין של קהילת אורן, חזות קשה (ליתוגרפיה), אורן תרנ"ב
חיים טובים	ספר חיים טובים: מחזור לראש השנה כמנהג ק"ק בגדאד ואגפיה, א-ב, בגדאד תרנ"א-תרנ"ב
חמוי	נסים חמוי, 'רבי אברהם חמוי ומקומו במאגיה היהודית המודרנית', אוניברסיטת תל-אביב, תשע"ד
טוורס וכהן	Antonio Augusto Tavares & Dov Cohen, 'Novos manuscritos hebraicos', <i>Didaskalia</i> 25 (1995), pp. 189-194
ידע מה בחשוכא	ר' ישראל קושטא, ידע מה בחשוכא, ליוורנו תרל"ח
יודלוב, גנזי ישראל	יצחק יודלוב (עורך), גנזי ישראל, ירושלים תשמ"ה
יודלוב, פתרון חלומות	—, 'פתרון חלומות לרב האי גאון', עלי ספר ו-ז (תשל"ט), עמ' 107-120
יוצא לאור צלמות	ר' ישראל קושטא, יוצא לאור צלמות, ליוורנו תרל"ח
ימלט נפשו	ר' אברהם חמוי, ימלט נפשו, כלכתה תרמ"ד
יקובל האמת	ר' יחיא אביטבול, יקובל [כך!], האמת, ליוורנו תרל"ט
ישמח לב	ר' שלום משה חי גאגין, ישמח לב, ירושלים תרל"ח
ישמח משה	ר' אברהם אשכנזי, ישמח משה, א-ב, ירושלים וליוורנו תרל"ד
ישרי לב	ר' חיים דוד חזן, ישרי לב, אומיר תר"ל
כבוד יעקב	ר' אברהם פאלאג'י (עורך), כבוד יעקב, אומיר תרנ"ב
כהן	ר' יוסף כהן, 'תולדות המחבר', ר' אברהם חמוי, ימלט נפשו, ירושלים תש"ן, עמ' 3-10
כפי אהרן	ר' אהרן עזריאל, כפי אהרן, א-ב, ירושלים תרל"ד-תרמ"ו
לדרש אלהים	ר' אברהם חמוי, לדרש אלהים, ליוורנו תרל"ט
לה איספיראנסה	לה איספיראנסה, שבועון, בעריכת אהרן די יוסף חזן, אומיר 1871-1917

לוחות העדות	ר' אברהם חמוי, לוחות העדות, ליוורנו תרל"ט
לניאדו, לקדושים א	ר' דוד ציון לניאדו, לקדושים אשר באר"ץ ¹ , ירושלים תשי"ב
לניאדו, לקדושים ב	—, לקדושים אשר באר"ץ ² , ירושלים תש"ם
מגלה עמוקות מני חשך	ר' אליהו אלמליח, מגלה עמוקות מני חשך, ליוורנו תרל"ח
מגלה עמיקתא	—, מגלה עמיקתא, ליוורנו תרל"ז
מזרון ואללוף	Elie Moron & Izak Alaluf, <i>La Maala (grandeza) de la mitsva de Ahnasat orehim</i> , Izmir 1938
מזרחי	ר' יוסף חיים מזרחי, 'כתב מבוא', ר' אברהם חמוי, ספר בית הכפורת, ירושלים תשס"ד
מעלת הרב	ר' אליהו אלמליח, מעלת הרב, ליוורנו תרל"ט
מצליח	Ezekiel N. Musleah, <i>On the Banks of the Ganga: The sojourn of Jews in Calcutta</i> , North Quincy, MA 1975
משפט הירושה	ר' אליהו אלמליח, משפט הירושה, ליוורנו תרל"ח
נוסף על נחלת	ר' יהודה גרמון, נוסף על נחלת, ליוורנו תרמ"ב
נחלת אבות	—, נחלת אבות, ליוורנו תרל"ז
נפלאים מעשיך	ר' אברהם חמוי, נפלאים מעשיך, ליוורנו תרמ"א
סוטון	David Sutton, <i>Aleppo City of Scholars</i> , New York 2005
עדות ביהוסף	יעקב הלוי ספיר, עדות ביהוסף, [מיינץ תרל"ד]
עדס, חמוי	ר' אברהם עדס, 'הרב אברהם חמוי', אר"ץ זבת חלב 10 (כסלו תשס"ח), עמ' 9-10
עדס, תולדות	—, תולדות רבי אברהם חמוי זצ"ל, אר"ץ זבת חלב 6 (אב תשס"ז), עמ' 6
עלי פרח	ראו: פרח
עמר	זהר עמר, צמחי המקרא, ירושלים תשע"ב
פדה את אברהם	ר' אברהם פאלאג'י, פדה את אברהם, אزمיר תרנ"ד
פולידו	Angel Pulido Fernández, <i>Espanoles sin Patria y la Raza Sefardí</i> , Madrid 1905
פלביץ' ויניב	דן פלביץ' וזהרה יניב, צמחי המרפא של ארץ ישראל, בן-שמן 2008
פני יצחק	ר' יצחק אבואלעפייא, פני יצחק, א-ג, ארם צובה, ליוורנו, אزمיר וירושלים תרל"א-תרס"ג
פרח	פרח, שבועון, בעריכת משה בן מרדכי מיוחס, אליה ח' סלימן ואליהו משה דוויק הכהן, כלכתה, 1889-1878; משנה ג, גיליון 14, נוסף: עלי פרח: מוסף ובו חדשות מיוחדות על היהודים
קב ונקי	ר' רפאל אשר קובו, קב ונקי, [מיינץ תרל"ד]
רומאו	P. Romeo Ferré, <i>Agua tibia, media vida: El Sefer refuot o Libro de medicamentos (Salonica, ca. 1855)</i> , Barcelona 2010
רפואה וחיים	ר' חיים פאלאג'י, רפואה וחיים, אزمיר תרל"ד
שושן	אריה שושן, מקורות רפואה, רחובות תשל"ט
שטראוס	Joseph Strauss, <i>Religion and Morals</i> , London 1876
שטראוס וגבאי	—, <i>Religion y moral</i> , trans. Israel Gabay, Londres 1891
תנחומא	מדרש תנחומא, ניו-יורק וברלין תרפ"ד
תקון תפלה	[ר' יוסף חיים מבגדאד], תקון תפלה, בבל [בגדאד] תר"ל